

ՀԱՆԴԵՍ ԱՄՍՕՐԵԱՅ

ՀԱՅԱԳԻՏԱԿԱՆ ՌԻՍՈՒՄՆԱԹԵՐԹ

ԽԸ. ՏԱՐԻ — 1934

Կը խմբագրուի եւ կը հրատարակուի

ՄԵԽԻԹԱՐԻՏԵՆ ՄԻՆԵՐՆՈՒԹԵՆ ԿՈՂՄԵՆԷ Ի ՎԻԵՆՆԱ ՄԱՅԻՍՏԱՆԿԱՆ ԳՐԱՊԵՏԱԿԱՆ ԿՈՄԻՏԵ

Որպէս զի անկէ մտաւելի դառնայ Ուսումնասիրութեան օտարալեզու արեւելագէտներուն, խմբագրութիւնս շարունակաբար պիտի ներկայացնէ նաեւ կարեւոր քանասիրական յօդուածներուն համառոտ մէկ ամփոփումը, միջազգային որ եւ է լեզուաւ:

Բաժանորդագրին է ամէն նրկրի համար՝ 1 ֆրանկ տեղաբնակ, կամ ֆրիլ:

Մեր հասցէն՝

REDACTION DE LA REVUE "HANDES AMSORYA," VIENNE (Autriche), VII., Mechitharistengasse 4.

ՆՈՐ ՀՐԱՏԱՐԱԿՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

(Խմբագրութեան անդամներու անուններով):

- Ա. Ս. Ֆ. Խ. Հ. անանաբուծութիւնը բարձրացնելու ձեռնարկումները մասին: Երեւան 1934: 80, էջ 33: Գինն՝ 30 կ.:
Արամեյիֆ Ե., Քրոնիկ պոլիարտրիտներէ բժշկութեան ամփոփումը Արգնի կուրորտում: Երեւան 1934: 80, էջ 32:
Ալազան, Դասակները: Բ. հտր.: Երեւան 1934: 80, էջ 96: Գինն՝ 1 ռ.:
Ալլախովբեյեան Վ., վարդանեան Վ., Ամառային առողջապահական աշխատանքները պատանեկութեան մէջ: Երեւան, Պետհրատ, 1934: 80, էջ 112: Գինն՝ 1 ռ.:
Ալեքսանեան Ա. Բ., Բժաւոր Տիֆ.: Երեւան, Պետհրատ, 1934: 80, էջ 56: Գինն՝ 35 կ.:
— Շոգե-Ֆարմանիլային Դեղինֆեկցիոն կամերա (ճապոնական տիպի) եւ սակսեցի շոգեկամերուն: Երեւան, Պետհրատ, 1934: 80, էջ 42: Գինն՝ 50 կ.:
Ակունեան Յ., Քանակական Անալիզի ձեռնարկ: Երեւան, Պետհրատ, 1934: 80, էջ 84: Գինն՝ 1.75 ռ.:

"HANDES AMSORYA,"

MONATSSCHRIFT FÜR ARMENISCHE PHILOLOGIE

XLVIII. JAHRGANG — 1934

Herausgegeben und redigiert von der

MECHITHARISTEN - KONGREGATION IN WIEN unter Mitwirkung zahlreicher Armenisten.

Um unseren nichtarmenischen P. T. Abonnenten die Benützung unserer Zeitschrift zu erleichtern, werden wir fortlaufend von den wichtigen philologischen Abhandlungen ein kurzes Resumé in einer europäischen Sprache geben.

Preis dieses Jahrganges £ 1.—

Unsere Adresse:

REDACTION DE LA REVUE "HANDES AMSORYA," VIENNE (Autriche), VII., Mechitharistengasse 4.

ՀԱՆԴԵՍ ԱՄՍՕՐԵԱՅ

ՀԱՅԱԳԻՏԱԿԱՆ ՌԻՍՈՒՄՆԱԹԵՐԹ

ԹԻ 8-10

ՕԳՈՍՏՈՍ — ՀՈԿՏԵՄԲԵՐ

ԽԸ. ՏԱՐԻ 1934

ԵՂԻՅԷ ՎՐԻՎՈՒՄ

ՆԻ ԻՐ ՊՈՏՄՈՒԹԻՒՆՆ ՀԱՅՈՑ ՊՈՏՄՈՒՄԻՆ

ԿԵՆՆԱԿԱՆ ՌԻՍՈՒՄՆԱԹԵՐԹԻՆ

(Շարունակութիւն):

37. «ՀԱՄԱՆԱԿԱՆ ԿԵՆՆԱԿԱՆ ՀԱՅՈՑ ԴԵՄ»

Հալածանքները, որոնք սկսեալ 540էն յարուցուած էին Պարսկաստանի քրիստոնէաներու դէմ, չտարածուեցան Հայաստանի վրայ: Ուրիշ էին հոս պայմանները: Թէպէտ Պարսկացիները շատուած էին արեւելքէն երկրէն, բայց չէին ընծայած Հայերը որ եւ է առիթ, որով զբոսուէին մոզերը անդրէնաձիւն քրիստոնէաներու դէմ: Ամբողջութեամբ, սահմանէ սահման, միատարր քրիստոնէութիւն կ'իշխէր Հայաստանի մէջ: Պարսիկները աննշանակ փոքրամասնութիւն մը կը կազմէին, հոն, մեծաւ մասամբ պաշտօնեաներ եւ եկուորներ: Հրապարակային կրակատուններ չկային երկրին մէջ. ուստի նաեւ ոչ մեծ թիւ մը մոզերու: Դուրի շահաստանի մէջ, ուր հաւանորէն աւելի մեծաթիւ էին Պարսիկները քան երկրին ուրիշ կողմերը, մոզութիւնն իր կրակատունն ունէր համարակարին ապարանքին մէջ, «ատրուշան ի սեպհականս»: Այսպէս նաեւ ի Տիգրիս: Այս պատճառաւ ալ ոչ հայը պարսիկ դէմին եւ ոչ ալ պարսիկը հայ կրօնին հետ շփում ունէր յանձուկ միտոս: Հազուադէպ էր հոն մոզակրօնիկ մը դարձն ի քրիստոնէութիւն. հաւանորէն նաեւ անցումը քրիստոնէութենէ ի մոզութիւն: Կը համարիմ թէ ինչ որ կը գրէր Ներսէս Աշտարակեցի 555ին նկատմամբ Նեստորականներու, առաւել չափով պէտք է իմանալ Հայոց եւ Պարսկացիներու թիւները, կը գրէ կաթողիկոսը, ամենեքեան հրաման արարաւ ճշմարիտ հաւատացելոց ի Քրիստոս՝ ամենեւեմ մի՛ հաղորդել ընդ նոսա, մի՛ յաղաւթս, մի՛ ի կերակուրս, մի՛

յըմբելիս, մի՛ ի բարեկամութիւն, մի՛ ի խնամութիւն, մի՛ ի դայեկութիւն եւ մի՛ վասն մարմնաւոր իրաց տալ եւ առնուլ ինչ ի նոցանէ, բայց միայն վաճառել ինչ եւ կամ դնել, որպէս ի Հրէից եւ կամ յայլ ազգաց, որք ոչ ճանաչեն եւ ոչ խոստովանին լիապէս զսուրբ Երրորդութիւնն¹:
Կաւտի փորձէն (§ 22) ետքը մինչեւ 570 մօտաւորապէս Հայոց դէմ ի մասին կրօնի որ եւ է կերպական հալածանք չէր յարուցուած Հայաստանի մէջ: Յիպոթիբուզիտի վկայարանութեան մէջ յիշուած «բազում բռնութիւնքն եւ տառապանքը», «զոր հասուցանէին աշխարհին Հայոց գործակալքն» (§ 35), առանց տարակուսի տնտեսական-քաղաքական հողի վրայ տեղի կ'ունենային:
Երկրին ներքին քաղաքական-եկեղեցական կացութեան մասին կարեւոր է Սասնոց կողման ասորի միաբնեաներու եպիսկոպոսին՝ Արղիշոյի վկայութիւնը: Սա որ նոր էր ձեռնադրուած Հայոց Ներսէս կաթողիկոսէն (548-557), վերադառնալով իւր թեմը՝ կը տեղեկադէր կաթողիկոսին հետեւեալ տողերը. «Ժողովեցան առ միմեանս (Ասորեստանի կողման Նեստորականները), որպէս զի տա(յ)ցեն ընդ մեզ պատերազմ. խորհեցան ընդ միմեանս վասն իմ, եթէ Չղա Հայոց կաթողիկոսի եւ եպիսկոպոսացն ձեռնադրեալ է միաբնութեամբ տանուտերաց եւ այլ իշխանաց աշխարհին. եւ պատուիրեալ է ընդ մեզ չհաղորդել. եւ արքայից արքայի հրաման է, քէ իւրաքանչիւր ոք գիւր հաւատ կայցի. գուցէ յորժամ մեք ընդ դմա կուրիմք եւ խոսովեցուցանեմք, դա Հայոց գիտել տայ. եւ Հայք արքայից արքայի ցուցանեն եւ մեզ չարաչար աշխատութիւն հասուցանեն: Եւ յայդ երկիրէ լուեցին եւ ոչ աշխատեցին ինչ զվեզ»²:
Այս տեղեկագրութենէն բացայայտ կը տեսնուի, թէ Հայերը ո՛չ միայն երկրին կեն-

¹ Գրք թղթոց, 76:
² Անդ, էջ 60:

դրոնին, այլ եւ ծայրագաւառներու մէջ ան-
զամ կը վայելէին կատարեալ ազատութիւն
յիւրս կրօնի. կարող էին իրենց տրտունջները
ներկայացնել ուղղակի արքայից արքային :
Նեստորականները, որոնք Պարսկաստանի մէջ
մեծ ազդեցութիւն ունէին, կը զինաթափուէին
հայկական սահմաններու վրայ : Անոնց եւ
միաբնեաներու մէջ զայրացած վէճերը, որոնք
երբեմն ծայրայեղ թշնամութեանց իսկ կը հաս-
նէին, Հայաստանի սահմաններու առաջ կը
բախէին թումբերու եւ կը փշրուէին : Թէպէտ
միաբնեայ էին Հայերը, ուստի եւ իբրեւ դա-
ւանակից ասորի միաբնեաներու յայսկոյս եւ
յայնկոյս պարսկական սահմաններուն՝ պէտք
էին անոնց դէմ յարուցուած հալածանքներուն
բաժնեկից ըլլալ, բայց եւ այնպէս կը վայել-
էին երկրին մէջ կատարեալ անգործութիւն :
Նեստորականները կը պատկանէին հայ ճո-
խութեան առջեւ, վասն զի «Հայք արքայից
արքայի ցուցանեն եւ մեզ չարաչար աշխա-
տութիւն հասուցանեն» : Այսպէս Ե. դարու
վերջին քառորդին, այսպէս Զ. դարու առա-
ջին կէսին :

Անշուշտ Նեստորականներու Միաբնեա-
ներու հանդէպ ցոյց տուած այս անհանդուր-
ժողութեան պատասխան մըն էր, երբ Հայերը
զերգամբ նոյն Արդիշոյ եպիսկոպոսի կործա-
նեցին Դունի մէջ կառուցուած Նեստորական-
ներու միակ Տաճարը յանուն նահատակ Գրի-
գոր Մանաճիհր Ռափիկի (554) եւ խստիւ ար-
գելեցին ժողովրդեան որ եւ է մասնակցու-
թեամբ նպաստել քանդուած եկեղեցւոյն վե-
րականգման 3 :

Արքայից արքայի այս հանդուրժող քաղա-
քականութեան շնորհիւ էր, որ Հայաստան
յոյն-պարսկական պատերազմներու բովանդակ
տեւոզութեան մնաց պարսիկ դրօշին հաւատա-
րիմ : Նոյն իսկ արժանացաւ Հայոց կաթողի-
կոսը արքայից արքայի յանձնարարութեանը,
իբրեւ պատգամաւոր երթալու յունական բա-
նակը, բանակցելու համար Վաղերիանոսի
հետ խաղաղութեան մասին (§ 31) :

Երկիրը գոհ էր իւր միապետին եւ կ'ա-
պրէր խաղաղութեան տարիներ, մասնաւորա-
պէս Սոսրով Ա. ի տիրապետութեան տակ :
Կրօնի ազատութիւնը մղում կու տար շինա-
բարական արուեստին. նոր եկեղեցիներ կը
կառուցուէին երկրին կարեւոր կէտերու վրայ :
Վանորայք կը ծաղկէին եւ առանձին ուշա-

3 Սնդ., 72—75 :

դրութեամբ կը զարգացնէին գրչութեան ա-
րուեստը :

553ին Դունի մէջ տեղի ունեցած նահա-
տակութիւնը դենակորոյս Մախոթ-Յիզաթի-
բուղիտի յուզեց անշուշտ քրիստոնեաներու
սիրտը, բայց որովհետեւ հրամանը մոգական
կրօնին պահանջն էր, չնկատուեցաւ դատա-
կնիքը ուղղակի քրիստոնէութեան դէմ ուղ-
ղուած հալածանքի մը ազդանշանը :

Այսպէս կրնանք ըսել, թէ մինչեւ 570 մո-
տաւորապէս չունէին Հայերը մասնաւոր ազո-
հութիւն մը արքայից արքայի վարած քաղա-
քականութեան դէմ ի մասին կրօնի եւ եկեղեց-
ւոյ, «զի չէր ուրուք ձեռն արկեալ յայտնի
յեկեղեցին» (Եղիշէ, 19) :

Դրութիւնը փոխուեցաւ 562ին, յատկապէս
570ին ետքը : Երբ կնքուեցաւ խաղաղութիւնը
արքայից արքայի եւ կայսեր մէջ, աղատաձեռն
եղան ինչպէս քրիստոնեաները Պարսկաստանի
մէջ կանգնելու եկեղեցիներ, նոյնպէս մոգերը
կառուցանելու ատրուշաններ քրիստոնեաներէ
բնակուած պարսկական հողերու վրայ :
Ատրուշան մ'ալ պիտի կանգնուէր Դունի,
Հայաստանի սրտին մէջ : Այս հրամանը պղտո-
րեց Հայոց մտքերը :

Այս մասին յետոյ առանձին :

Եղիշէ լուսարանելու համար 572ի «Հայոց
պատերազմի» պատճառները եւ անոր կրօնա-
կան կոռուի հանգամանք տալու համար, կա-
րեւոր համարած էր իւր Պատմութեան սկիզբը
զետեղել համառօտիւ Սոսրով Ա. Անուշ-
ըռուանի թագաւորութեան առաջին շրջանին
առ հասարակ Պարսկաստանի քրիստոնեանե-
րու դէմ յարուցուած հալածանքները : Միան-
զամ «աստուածամարտ» խարանիչ ետքը ար-
քայից արքայն, զիւրին էր այնուհետեւ 570ին
Հայաստանի համար Բարձրադոյն Դունէն ելած
հրովարտակներուն, յատկապէս Դունոյ մէջ
ատրուշանի մը կառուցման հրամանագրին
վերագրել նոյն հակաքրիստոնէական ձգտում-
ները :

Սմբադիրը սկզբնագրին այս մասը ուղած
է շահագործել իւր նպատակին համար, այս
ինքն 451ի Հայոց ապստամբութիւնը նոյն հա-
լածանքներու հետեւութիւնը ցոյց տալ : Վե-
րագոյն (§ 36) տեսանք թէ Ե. դարու երկրորդ
քառորդին համար անտեղի էին այսպիսի պատ-
ճառարանութիւններ : Ուստի հարկ է այժմեան
Ա. եւ Բ. Յեղանակներու մէջ պատմուած
«ծածուկ» եւ «յայտնի» հալածանքները յե-

րիւրանքը համարել խմբագրին, կազմուած
մասամբ մերձեցմամբ Եղիշէի նկարագրած
540—543 տարիներու հալածանքներուն եւ
մասամբ Ղ. Փարպեցւոյ նկատմամբ Միհրնե-
սեհի սաղբանքներուն եւ Յազկերտ Բ. ի գրած
հրովարտակին, ինչպէս նաեւ յարակից վար-
դապետական թղթին հաղորդած տեղեկու-
թեանց, զորոնք փոփոխած է ըստ կամի, ընդ-
լայնած եւ կեղծ վաւերագրերնորով ճոխացու-
ցած :

Որովհետեւ Ղազար Յազկերտի հրովար-
տակին բովանդակութիւնը հաղորդած էր, իսկ
յարակից վարդապետական թղթին յիշատա-
կութիւնը միայն ըրած, խմբագիրը՝ չմատնե-
լու համար իւր կախումը Ղազարէն՝ խորա-
մանկ դտնուած է լուի Յազկերտի հրովար-
տակի մասին, ընդհակառակը կարեւորութիւն
տուած վարդապետական թուղթին, «դնելով
հրապարակի վրայ «նամակի մը պատճենը»,
զրուած յանուն Միհրնեսեհ մեծ հաղարա-
պետի, որ 451ի կոնիւններուն գլխաւոր զրդա-
պետն եւ զեկամարն էր : Այս նամակով
«ծածուկ» հալածանքներու վարագոյրը սուրի
մէկ հարուածով պիտի պատառէր եւ պիտի
հնչէր ի լուր ամէնուն «յայտնի»՝ կրօնական
պատերազմի հուշակումը : Այսպէս պիտի գըտ-
նէին դէպքերը ներքին կապակցութիւն :

Այստեղ մենք նկատի պիտի առնենք .

- ա. Միհրնեսեհի Նամակը :
- բ. Արտաշատի ժողովը :
- գ. Հայոց Պատասխանը :
- դ. Նահատակ Մոգպետը :
- ե. Նախարարներու կեղծեօք ուրացու-
թիւնը :
- զ. Գրիգոր Ռափիկի վկայարանութեանէն
նոր հատակոտորներ :
- է. «Հրամանք Պատուիրանաց» :

38. ՄԻՆԵՐՍԵՐՍԵԶԻ ՆԱՄԱԿԸ

1. Կը գրէ Եղիշէ (Բ. էջ 20) . «Եւ իբրեւ
տեսին (Պարսիկք) թէ այսու ամենայնիւ (քա-
ղաքական եւ տնտեսական ճնշումներով) չկա-
րացաք (այսինքն՝ չկարացին) ձանձրացու-
ցանել (դձայս), յայնժամ յայտնապէս հրաման
ետուն մոգաց եւ մոգպետաց (առ Հայս) նա-
մակ մի գրել ըստ ճախողակի դենին իւրեանց :
Եւ էր պատճէն նամակին այս» : Եւ յառաջ կը
բերէ Միհրնեսեհ մեծ հաղարապետին «Հայոց
մեծաց» ուղղած հրովարտակը :

Փակագծի մէջ կատարուած լրացումներէն

կը տեսնուի արդէն, թէ որքան անխնամ հո-
ղածութեամբ յօրինուած է շարադրութիւնը :
Ուշադրութեան արժանի է այստեղ յատկապէս
«յայնժամ յայտնապէս հրաման ետուն մոգաց
եւ մոգպետաց նամակ մի գրել» պարբերու-
թիւնը . որոնք են հրամանատուները . լուսած
է բային տէրը : Եթէ հրամանը «մոգերուն եւ
մոգպետներուն» կը տրուի, ինչո՞ւ հրովար-
տակը յանուն Միհրնեսեհ մեծ հաղարապե-
տին կը հրատարակուի : Միհրնեսեհ ո՞չ մոգ-
պետ էր եւ ո՞չ ալ մոգպետան մովպետ : Կը
սպասուէր որ հրամանը արքայէն ելլէր եւ հրո-
վարտակը յանուն արքայից արքային գրուէր :

Եթէ զօրակոչի հրովարտակը յանուն ար-
քայից արքայի կը հասնէր Հայաստան (Եղիշէ,
էջ 9), եւ ոչ յանուն մեծ հաղարապետին, որ-
չափ առաւել եւս այսպիսի լուրջ հարց մը .
մանաւանդ որ կրօնի ազատութեան հրամանը
ուղղակի արքայից արքայի անուամբ հրատա-
րակուած էր . «արքայից արքայի հրաման է» .
եւ հարկ էր որ անոր անուամբ յետս կոչուէր :
Կարելի չէ համոզում գոյացնել թէ «մեծ հա-
ղարապետը» ինչ տիտղոսով կարող էր միջա-
մուխ ըլլալ այս կրօնական-քաղաքական հարցի
մէջ, որ ոչ զինուորական էր եւ ոչ ալ արտա-
քին-քաղաքական :

Տողերս, ինչպէս նաեւ նամակին պատ-
ճէնը յայտնապէս խմբագրին կարկատանքն է,
որ Ղազար Փարպեցւոյ հետ համաձայնութիւն
մը գոյացնելու համար հրապարակ հանած է
«Միհրնեսեհ մեծ հաղարապետն» եւ անոր ա-
նուն վերագրելով հրովարտակը, ուղած է
զայն «Վարդանանց պատերազմի» համար նա-
խադուռ ծառայեցնել : Խմբագիրը սակայն
միտ չէ դրած, որ Ղազար բացայայտ չէլած
էր, թէ Հայաստան ուղարկուած հրովարտակը
Յազկերտի անունը կը կրէր, ինչպէս եւ կը
պատշաճէր : Յազկերտ Բ. շնորհելով իւր հա-
ճութիւնը Միհրնեսեհի սաղբանքներուն,
«վաղվաղակի կոչէր զմոգան. եւ (նոցա) գրեալ
զօրէնս մոգութեանն՝ տայր բերել (զնոսին) ի
Հայս : Եւ արարեալ հրովարտակս առ ամե-
նայն Հայոց աւագանին եւ գրէր այսպէս» : Այս
հրովարտակին մէջ կը գրէր Յազկերտ . «վասն
որոյ եւ զօրէնս մեր գտողք եւ զարդար գրե-
ցաք եւ տուաք բերել առ ձեզ» (Փերպ. 43—
44) : Ուստի հրովարտակն առանձին եւ մո-
գերու վարդապետութիւնն առանձին գրուած
եւ ուղարկուած էին Հայաստան : Այս իմաս-
տով ալ կը գրեն Հայերը իրենց պատասխանին
մէջ, թէ հրովարտակն կարգացուեցաւ հրա-

1*

4. Իսկ որ է թերահաւատութենէ յղացեալ՝ պատահեաց գորովայնն եւ ի զուրս:

5. Ասէ ցնա Զրուանն. Ով ես դու: Ասէ ցնա. Որդին քո Որմիզդ:

6. Ասէ ցնա Զրուանն. Իմ որդին լուսաւոր է եւ անուշահոտ. դու խաւարային⁸ ես եւ չարասէր⁹:

7. Եւ իբրեւ կարի դատնապէս եկաց, ետ ցնա գրագաւորութիւն զհագար¹⁰ ամ:

8. Իբրեւ ծնալ զմիւս եւս որդին, անուանաց զանունն նորա Որմիզդ:

9. Եւ եհան զթագաւորութիւն յԱրճմանն եւ ետ գՆրմիզդն. եւ ասէ ցնա. Յայժմ ես քեզ յաշտ արարի, դու արա ինձ արդ:

4. Եւ զայն լուսալ Արճմանին՝ ծակեաց գորովայնն եւ ի կեաց անաջի հօրն:

5. Եւ տեսալ ցնա Զրուանայ՝ ոչ զիտաց եթէ ո՛ր ոք իցէ. եւ հարցանէր, եթէ Ո՞վ ես դու: Եւ նա ասէ. Ես եմ որդին քո:

6. Ասէ ցնա Զրուանն. Իմ որդին անուշահոտ եւ լուսաւոր է. եւ դու խաւարին եւ ժանդահոտ ես:

7. Տեսալարը, հատած¹⁰:

8. Եւ մինչդեռ նորա զայս ընդ միմեանս խօսէին, ծնեալ Որմիզդի ի ժամուրում լուսաւոր եւ անուշահոտ՝ եկն եկաց անաջի Զրուանայ:

9. Եւ տեսալ ցնա Զրուանայ՝ զիտաց եթէ Որմիզդ որդի նորա է, վասն որոյ զարտն առնէր. եւ տեսալ զարտն ունէր, որովք զյաշտն առնէր, ետ գՆրմիզդ. եւ ասէ. Յայժմ ես վասն քո յաշտ անեի, յայժմ հեռէ դու վասն իմ անիցես:

10. Եւ ի տալ Զրուանայ զարտն ունէր գՆրմիզդ եւ օրհնել ցնա՝ մատուցեալ Արճմանի անաջի Զրուանայ՝ ասէ ցնա. Ո՞չ այնպէս ուխտեցեր, թէ ո՛րք յերկուց որդուցն իմոց յառաջ առ իս հասցէ, զնա թագաւոր արարից: Եւ Զրուանն առ ի չընելոյ զուխտն՝ ասէ ցնա. Ա՛յ սուտ եւ չարագործ, տուեալ լիցի քեզ քագաւորութիւնն ինչ հագար ամի. եւ զՈրմիզդ ի վերայ քո արքայ կացուցեալ. եւ յետ ինն հագար ամի Որմիզդ թագաւորեացէ եւ զինչ կրմիցի առնել՝ արասցէ:

11. Եւ Որմիզդ արար զերկինս եւ զերկիր: Իսկ Արճման ընդդէմ չար դործեաց: Եւ այսպէս բարձրնին արարածքս. հրեշտակք Որմիզդի են. իսկ զեւքն Արճման:

12. Եւ ամենայն բարիք որ յերկնից եւ այսր լինին՝ Որմիզդի են: Եւ ամենայն վնասք որ անտի իմա՛ յերկրէ) եւ այսր զործին՝ զայն Արճման արար: Որպէս զմարդ Որմիզդ արար. եւ զարտս եւ զհրեշտակքն եւ զմահ Արճման արար:

11. Յայնժամ սկսան Որմիզդ եւ Արճման առնել արարածս:

12. Եւ ամենայն ինչ, զոր որմիզդն առնէր, բարի էր եւ ուղիղ: Եւ զոր ինչ Արճման զործէր՝ չար էր եւ թիւր:

Որմիզդ, ասեն, որ ինչ բարի էր, զայն առնէր, եւ արտ արդարս եւ բարեզրծս. եւ Արճման զչար արարածս եւ զըեւս (138):

Այս հատուածը յառաջ կը բերէ նաեւ թուովմաս Արծրունի, ուղղակի Եղիշէն: Թուովմաս (26—27) յիշելով Զրուանը, կը գրէ. «Սա ցանկացաւ լինել, ասէ, հայր Որմիզդի եւ ասէ. Իցէ՞ եթէ լինէր իմ որդի Որմիզդ անուն, որ արասցէ զերկինս եւ զերկիր: Եւ յղացաւ Զրուան երկուորիս: Իսկ խարդախն ի նոցանէ ստիպեալ նախաժաման եկն յառաջ. եւ հարցեալ Զրուանն. Ո՞վ ես դու. ասէ. Ես եմ որդին քո Որմիզդ. եւ նա ասէ. Որդին իմ Որմիզդ լուսաւոր է եւ անուշահոտ, դու խաւարային ես եւ չարասէր: Իբրեւ կարի թախանձեաց, ետ նմա իշխանութիւնն հագար ամ: Յետ հագար ամի ապա ծնաւ Որմիզդ. եւ ասաց յերջայրն. Հագար ամ անասցեալ իմ քեզ. արդ դու ինձ անաս: Եւ զիտացեալ Արճման զեւտարկելն իւր՝ խեղճալ ստամբակեաց Որմիզդի, հակառակ աստուած լինելով: Որմիզդ արար զլոյս, Արճման արար զխաւար. նա արար զկեանս, սա արար զմահ. նա արար զհուր, սա արար զջուր. նա արար զբարի, սա արար զչար. եւ զի՞ մի ըստ միովէ ասացից, այլ համանգամայն ամենայն բարիքս Որմիզդի է եւ լաւք. եւ չարք եւ զեւք՝ Հարամանայն: ... Եւ զայսոսիկ ոչ վայրապար ինչ եհաս մեզ գրել, այլ զի բազում նեղութիւն եւ սուր ի ձեռն այսր սատանայական ուսման սպառեալ կործանեաց զերկիրս Հայոց, որպէս եւ ցումցանէ քեզ Պատմութիւնք սրբոց Վարդանանց, զորս զրեաց երանելի քահանայն Եղիշէն»:

Ընդգծուած բառերը բառացի փոխառութիւններ են Եղիշէն, ուսկից կ'երեւայ թէ բնագիրը առանց մեծ փոփոխութեան հասած է մեզի:

5. Նամակագրին կախումն Եղիշէն ակնյայտնի է: Մանր շեղումները արդիւնքն են այն

⁸ Դասական «խաւարին» իմբրագիրը վերածած է «խաւարային» ոչ-դասական ձևի:
⁹ «Չարասէր», զոր թուովմաս Արծրունի ալ պահած է, իմբրագրէն է, որ յաճախ կը սերէ զործածել զայն. հմմտ. «չարասէրն սատանայ», 39. «զարմանային չարասէրքն», 33:
¹⁰ Չեռագիրն ունի «զի»: Այսպէս կարդացած է նաեւ թուովմաս Արծրունի: Տպագրին ունի վից հագար ամ:

վարագայն, որ Նամակին խմբագիրը փոյթ տարած է ըստ կարի կարծել իւր աղբիւրին երկարաշունչ հոսանքը¹¹: Նամակագիրը Արճմանի թագաւորութեան ինն հագար տարինը համառօտած է հագարի: Այս ընթերցուածին հնութիւնը կ'արդարացնէ թուովմաս Արծրունի: Տպագրին տուած «վից հագար ամ» տեւողութիւնը ծագած է Չեռագրաց «զի ամ» զրչութեան սխալ ընթերցուածէն: Աչքի կը զարնէ նաեւ այն կէտը, ուր Եղիշի կը գրէ. «Որմիզդ եւ Արճման յղացան յարգանքի մօրն իւրեանց». իսկ Նամակագիրը. «Եւ յղացաւ (Զրուան) երկուս յորովայնի»: Երկու հեղինակներու ասութեան ձեւերէն այնպէս կ'երեւայ թէ մին յուրիւրը «յարգանքի մօրն» կ'ենթադրէ, ուստի եւ ի վօրէ ծնած. մինչ երկորդը յուրիւրը «յորովայնի» հօրն կ'ընդունի, ուստի ծնունդն ալ ի հօրէ (հմմտ. եւ Հայոց տուած պատասխանայն տողերս. «աս հաւաստի Արճման եւ Որմիզդ ի հօրէ ծնան եւ ոչ ի մօրէ». Եղիշէ, 25): Բայց Եղիշի «յարգանքի մօր» ասութեան կից կը գործածէ նաեւ «երկու որդիք են յորովայնի» Զրուանայ. որով ինքն ալ կ'ընդունի թէ ծնունդն ի հօրէ է. այլուր կը հարցնէ Եղիշի «Զրուան... եթէ ի՞նքն հայր իցէ եւ ինքն մայր. եւ նո՞յն սերմնընկալ» (135): «Յարգանքի մօր» ասութիւնը, որմէ խոյս տուած է Նամակագիրը, կ'ենթադրէ Եղիշի ձեռքը ասորական աղբիւր մը, ուր գործածուած է 𐎠𐎢𐎡𐎢 𐎠𐎢𐎡𐎢 որ կը թարգմանուի բառական «արգանք մօր», «որովայն» իմաստով, ինչպէս զիտել տուած է Կարիէր (էջ 186) եւ ունի անգամ մը Բար Սոնի, հոն, ուր Եղիշի «որովայն» կը թարգմանէ («ծակեաց գորովայնն»): Նամակագրին համաձայն Արճման երբ Զրուանի առջեւ կ'ելլէ, կը ներկայացնէ ինք զինքը իբրեւ «որդին քո Որմիզդ»: Այս ընթերցուածը, զոր Արծրունի ալ պահած է, չունի Եղիշի, անձանօթ է նաեւ Բար Սոնիին: Յաւելուածը խմբագրէն կ'երեւայ:

¹¹ Չեռ կրնար համակարծիք ըլլալ Ա. Մէյէի, որ նկատի առնելով այս մանր խոտորումները երկու հեղինակներու՝ Եղիշի եւ «Եղիշէի», կը հետեցնէ, թէ «Եղիշի եւ Եղիշէ օրինակած ըլլալու են իրարու շատ մերձաւոր, իսկ զատ երկու ասորի հեղինակներ» (Բաժնակար, 1902, էջ 141): Երկարատեան վարդապետութեան այս հատուածը յառաջ բերած է նաեւ Թէոփորտ Բար Սոնի իւր մեկնութեանց մէջ. տեւած զԶուրթեամբ «Հանդէս Ամսօրեայ», 1900, էջ 183—186. Օ. Կարմարէի զիտողութիւններով է. Չ. Յ. Տաշեանի թարգմանութեամբ: Այն տեղ նկատի առնուած է նաեւ Եղիշի այս կտորը: Կարիէր կը գրէ. «Եղիշէ Միհրանբէնի գրած նամակին մէջ ըստ ամենայն հաւանականութեան քաղած է Եղիշիէն»:

Այս «ի հօրէ ծննդեան» վարդապետութիւնը սակայն, զոր յիշեալ հայ եւ ասորի աղբիւրները կը յեղյեղեն, կ'երեւայ թէ Սասանեան պետութեան հին շրջանի դաւանութիւնն էր: Զ. զարուն, երբ դենիմագոսը իւր վերանորոգութիւնն¹² ապրեցաւ, բարեփոխութիւն կրեց նաեւ այս կէտը: Մարաբա, Նեստորականներու կաթողիկոսը († 551), որ ծննդեամբ մոզ էր եւ լաւ ծանօթ մոզական զենին, իւր «Մեկնութիւն Հարցմանցն որ յամուսնութիւնն հայիցին» գրուածքին մէջ¹³ այսպէս կը գրէ ինդոյն առարկայ եղած վարդապետութեան մասին. «ԶԶրուանայ, զհօրէն աստուածոցն իւրեանց ասեն մոզքն, եթէ զհագար ամ մոզութիւն (յաշտ) արար, զի ունիցի որդի մի. եւ վասն իւրոյ արդարութեանն լսելի եղեւ: Յուցցեն մեզ զմայր, զբայր եւ զգուստր այսր Զրուանայ. եւ զմայր մօր նորա եւ զհայր քեռն նորա կամ զկին կամ զմայր կամ զհայր մօր նորա: Եւ եթէ զայսմանէ ոչինչ իշխեն ասել նոքա, զիւրօր զՈրմիզդայն ասիցեն: Ուստի՞ իցեն այն կանայք Որմիզդայ. զի ասեմ եթէ նա ոչ ինքեանէ եւ ոչ ի հօրէ իւրմէ եւ ոչ յայլմէ ումեքէ իցէ ծնեալ: Եւ զիւրօր մարթ իսկ էր այնպիսի ինչ մերձաւորութեամբ լուսաւորացն զալ ի դոյ, որպէս նոքայն ասեն...»:

6. Նամակագիրը Եղիշիէն սորված է «Արճման» ձեւը, կից Հարամանայ, որ ուղղակի ասորական 𐎠𐎢𐎡𐎢 ի տառական փոխառութիւնն է (Ախրմն շրջուած Արիմնի): Հիւրման¹⁴ կը համարի թէ Խարամանի = Հարամանի հնագոյն՝ արշակունեան շրջանի տառագարձութիւններն ըլլան, նման Արամագը եւ Որմիզդ անուններուն (նպ. Aharman, Ahriman, Ahraman եւ պաղ. Aharman, Ahriman, պահլ. Ahr(u)man): Եղիշի երկու ձեւերուն ալ ծանօթ է, առաջինը ժողովրդական եւ երկրորդը գրական աղբիւրէ. «այլ թէ Արճման չար կարծիցի նոցա, վասն զԽարամանի անունն յան-

¹² Հմմտ. H. Gelzer, Eznik und die Entwicklung des persischen Religionssystems. Zeitschrift für armenische Philologie, I (1903), 149—163.
¹³ Oskar Brauer, Ein Beitrag zur Geschichte der persischen Gotteslehre. ZDMG, 1903, S. 563—565. E. Sachau, Syrische Rechtsbücher, III (Berlin 1914), 255—258.
¹⁴ Armenische Grammatik, 26. Ս. Փեթրոսի ասորերէն վարքին մէջ կ'ըսուի. «Եթէ զոր Փեթրոսն արար իշխանութեան զիւրայ եւ Ահրիմանի իցեն, այս Որմիզդ կարի անգոր իցէ, զի եւ աստուածորդիք (հուր եւ ջուր) ի բնակութեանց իւրեանց արտաքս վարին: Նմին էր իսկ պարս եւ պատշաճ է զիւնն եւ զԱպաստակ (զԱւեստա) հարցանել, եթէ իշխանութիւնն իցէ Ահրիմանի զայնպիսի գործել: Hoffmann, Auszüge, 64.

Տէր-Մկրտչեան) · կը մեղադրէին քրիստոնէակաները, թէ կը վարդապետեն · «ոչ ամուսնանալ եւ ոչ որդիս եւ դստերս ծնանել» (Bedjan, Acta martyr. et sanctor. II, 361 · Braun, Akten persischer Märtyrer, 116) : Ակակ կաթողիկոս 486ին երբ կը բառնար ամուսնութեան օրէնքը, յոյս կը յայտնէր թէ «արտաքինք», այս ինքն մոգերը այլ եւս պատճառ պիտի չունենան մեղադրելու հաւատացեալները (Braun, Das Buch der Synhados, 70) : Բայց Մար Աբա 540ին երբ միւսանգամ վերահաստատեց քահանայից ամուսնութիւնը, յատկապէս կրկին ամուսնութեան արգելքը, դարձեալ լսելի եղան տժգոհութիւնները · Խոսրով Ա · կ'իմացնէր կաթողիկոսին, թէ իրեն դէմ եղած ամբաստանութեանց մէջ է նաեւ թէ «դու ոչ տաս թոյլ ուխտի մանկանցն առնել ըստ ցանկութեան բազում կանայս», այս ինքն որ եկեղեցականները իրենց կնոջ մահէն ետք միւսանգամ ամուսնանան (Braun, Akten persischer Märtyrer, 211) : Հասկանալի է սակէ Պարսից մտայնութիւնը · «եւ եթէ լսէ ոք դոցա եւ (նախադասութիւնը յոգնակիր կը փոխուի!) ի կանայս ոչ մերձենան, աշխարհի վախճան վազվազակի հասանէ» :

Բոլոր այս մեղադրութիւնները, որոնք կային հրապարակի վրայ, ներկայացուած են շատ մութ եւ խառնակ ձեւի մէջ :

8. Ի վերջոյ հարցում մը · Միհրնբերսէի նամակը իւր սկզբնական ձեւի մէջ հասած է մեզի Եղիշէի Պատմութեան այժմեան օրինակներու մէջ : Նկատի առնելով թէ Արտաշատի ժողովը իւր պատասխանին մէջ «բան առ բան» անդրադարձած է նամակին, ինչպէս կը պահանջէր Միհրնբերսէ, պիտի ենթադրենք թէ կային հոն այն բոլոր հարցերը, զորոնք կը շօշափէ Պատասխանը : Այս ըմբռնմամբ մերձենալով խնդրոյն, պիտի յուսայինք գտնել նամակին մէջ հետեւեալ տեղիքը · կը գրեն Հայերը · «Թողեալ զՅիսուս Քրիստոս զփրկական անունն, Փանդուրակայ որդի անուանես եւ մարդ մորթեցուցիչ կարծես եւ զերկնաւոր փրկութիւնն աղաւաղես եւ անարգես...» (29) : Կ'ակնարկուին Միհրնբերսէի նամակին սատոգերը · «Աստուած, ասն, որ զերկինս եւ զերկիր արար, եկն եւ ի կնոջն ումեմնէ ծնաւ, որում անուն էր Մարիամ եւ առն նորա Յովսէփ · եւ զհետ այսպիսի մարդոյ մորթեալ են բազումք» (21) : Այս տեղ կը պակսի «Փանդուրակայ որդի», որով կ'ակնարկուի Յովսէփ :

Եթէ Միհրնբերսէ այնպէս երկար կանգ առած է Արճմնի եւ Որմզդէի շուրջը, կը սպասուէր, որ նաեւ Միհրնբերսէի անուանումը թեանց մասին ալ գէթ քանի մը խօսք սպասուէր : Հայոց Պատասխանի մէջ կայ թեթեւ ակնարկութիւն մը Միհրնբերսէի մասին · «Միհրնբերսէն ի կնոջն ծնաւ»¹⁹ · այս յիշեցումը անշուշտ Միհրնբերսէի նամակէն է, ինչպէս որ անկէ է «զի ահաւասիկ Արճմն եւ Որմզդէ ի հօրէն ծնան եւ ոչ ի մօրէն» :

Թողմաս Արծրունի երբ կու տար Եղիշէին քաղելով Արճմնի եւ Որմզդէի ծննդեան զրոյցը, յառաջ կը բերէր նաեւ զրոյց մը Որմզդէի որսորդութեան մասին : Այս վերջինս ալ Եղիշէին գրեալ է :

39. ԱՐՏԱՇԱՏԻ ԺՈՂՈՎԸ

1. Միհրնբերսէի նամակին պատասխանելու համար կը հաւաքուին «Եպիսկոպոսք եւ բորեպիսկոպոսք եւ պատուական երիցունիք ի տեղեաց տեղեաց հանդերձ սուրբ ուխտիւ եկեղեցւոյ» · հոս կը թուէ եպիսկոպոսներու անունները¹, որոնք «միաբան եւ միահաւանք, միահամուռ ժողովեալք ի թագաւորանիստ տեղին յԱրտաշատ, հաւանութեամբ մեծամեծ նախարարացն · եւ ամենայն բազմութեամբ աշխարհին արարին նամակին պատասխանի» :

Ղազար Փարպեցի քաղաքին անունը չի տար, երբ կը խօսի Հայ եպիսկոպոսներու եւ նախարարներու Յազկերտ Բ · ին տուած պատասխանի մասին · կը գրէ պարզապէս · «Ժողովեցան այնուհետեւ ըստ հրամանի տանուտերացն Հայոց սուրբ Եպիսկոպոսք ըստ գաւառաց <գաւառաց> աշխարհին Հայոց եւ պատուական երիցունիք եւ վանականք, որք են այսօրիկ» · եւ կը թուէ եպիսկոպոսներու եւ նախարարներու անունները : Ընդգծուած բառերը հասարակաց են Ղազարի եւ Եղիշէի :

Ո՞ր տեղէն զիտէ Եղիշէ, թէ ժողովը Արտաշատ քաղաքի մէջ տեղի ունեցած է : Իր աղբիւրը՝ Ղ · Փարպեցի լրած է տեղւոյ մասին : Հաւանօրէն խմբագիրը 571ին Արտաշատ զումարուած ժողով մը նկատի ունեցած է : Այս մասին պիտի խօսինք յետոյ :

¹⁹ Հմմտ. Եղիշէ, 141 :
¹ Աչքի կը դարնէ խորագիրս · «անուանք եպիսկոպոսացն, որք պատասխանեցին նամակին» : Պատասխանեմ անձանօթ է ինչպէս դասական եւ արձաթի շրջանին, նոյնպէս Եղիշէի, որ սովորութիւն ունի լսել «պատասխանի տամ (6 անգամ), եւ պատասխանի առանձն» (4 անգամ) :

2. Արտաշատ քաղաքանիստ տեղի : Աւելի հետաքրքրական է իմանալ թէ Եղիշէի խմբագիրը ի՞նչ աղբիւրէ ուսած է, թէ Արտաշատ երբեմն թագաւորանիստ տեղի եղած է : Հայ աւանդութեան անձանօթ մնացած է այս պարագան մինչեւ Թ · դար : Ոչ Ազաթանդեղոս, ոչ Փ · Բուզանդ, ոչ Ղ · Փարպեցի² եւ ոչ նոյն ինքն Եղիշէ³ պահած են այս մասին որ եւ է յիշատակութիւն : Միակ Հայ պատմագիրը, որ արքայանիստ տեղի կը ճանչնայ քաղաքս, Մովսէս Խորենացին է : Մովսէս (Բ · 49) կը գրէ · Արտաշէս արքայ «երթեալ ի տեղիս, ուր խառնին Երասխ եւ Մեծամօր, եւ հաճեալ ընդ բլուրն՝ շինէ քաղաք յիւր անուն անուանեալ Արտաշատ... եւ առաւել եւս յինքն շինէ յօրինէ իւր զքաղաք արքայանիստ» : Թէ Խորենացի բերանացի աւանդութեան մը հիման վրայ գրի առած է տողերս, կամ թէ պարզապէս, ըստ սովորութեան, «Արտաշատ» անունէն հետեւեցուցած է անոր Արտաշէս թագաւորէն «իւր զքաղաք արքայանիստ» կառուցուած ըլլալը (Հմմտ. Երուանդաշատ = Երուանդ թագաւորէն կառուցուած տեղի արքայանիստ), կը կարօտի քննութեան : Բայց ակնյայտնի է թէ «ի տեղի թագաւորանիստ» եւ «ի տեղին... արքայանիստ» ասութիւնները ունին իրարմէ կախում : Առանց ասարկուելի հոս Եղիշէի խմբագիրն է, որ կը գտնուի Մ · Խորենացւոյ ազդեցութեան տակ :

Արտաշատի պատմական անցեալի մասին հետեւեալ տեղեկութիւնները կու տան արտաքինք : Ստրաբոն կը պատմէ, թէ քաղաքը կառուցած է Աննիրազ Կարեղոնացի իրբեւ թագաւորանիստ տեղի Արտաքսիաս (Արտաշէս) թագաւորին համար : Պաղովտոսի համաձայն հիմնարկութիւնը տեղի ունեցած է Քրիստոսէ 166 տարի յառաջ եւ էր Հայոց մայրաքաղաքը : Տակիրտոս (Բ · 56) կը գրէ, թէ Չենոն երբ Գերմանիկոսէն Արտաշատի մէջ թագաւոր պսակուեցաւ, ժողովուրդը ողջունեց զինքը իրբեւ թագաւոր Արտաքսիաս (Արտաշէս) · Տակիրտոս կ'աւելցնէ · «այս անունը տուին ասոր» :

² Փ · Բուզանդ · «Ի հիւսիսոյ կողմանէ քաղաքին մեծի Արտաշատու (Գ · 8), ի քաղաքն մեծ Ա ·» (Գ · 12 · Գ · 56 եւն) : Ազաթանդեղոս · «Ա · քաղաք (11 · 22, 104, 114—116, 404, 439), ի զղեակ բերդի Ա · քաղաքի» (71) : Ղ · Փարպ · «Ի բերդն Արտաշատու (121), ի զիւր քաղաքն որ կոչի Ա · (144), զկամուրջն Արտաշատու» (17) :
³ «Չմեծ Արտաշատ հանդերձ աւանդին իւրովք (52), զնահանգն Արտաշատու եւ զԱրտաշատն ինքնին զլիսովին եւ զամենայն զեօքս եւ զաւանս որ շուրջ զնոյ վաւէն (60), ժողովել յԱ · քաղաքի (77), զպատուան յԱ ·» (101 = Փարպ · 78) :

նոր քաղաքի անունէն» : Քրիստոսէ ետքը 163ին կործանեց զայն Պրիսկոս · բայց ետքէն շինուեցաւ վերստին : Դ · դարուն հայ կաթողիկոսներու աթոռն էր (Փ · Բուզանդ, Գ · 12) : 368ին առնուեցաւ Պարսիկներէն եւ հիմնապատակ կործանուեցաւ (Ամմիանոս, 25, 7, 12 · Փ · Բուզանդ, Գ · 55)⁴ :

Պարթեւներու օրով տեղի ունեցած այս անցքերը Հայ աւանդութեան մէջ արձագանգ չեն թողուցած : Անոնք մոռացութեան մատնուած էին արդէն, երբ տոհմայինք սկիզբ ըրին պատմագրելու :

3. Անուանի Եպիսկոպոսաց : Եպիսկոպոսներու ցանկը, զոր Ղազար յառաջ կը բերէր, գրեթէ նոյնութեամբ կրկնուած է Եղիշէի քով : Հոս կը տարբերի միայն թեմերու դասաւորութիւնը : Ղազար ժողովին ներկայ տանուտէրերու եւ սեպուհներու անուններն ալ յիշած է · այս մասին լրած է Եղիշէ, բաւականաչափ ըսել թէ «հաւանութեամբ նախարարաց» (ըստ Փարպեցւոյ «հրամանաւ տանուտերանց Հայոց») զրուած է նամակին պատասխանը :

Ժողովին նախագահ բազմած է ըստ Եղիշէի «Յովսէփի եպիսկոպոս Այրարատոյ» · Ղազարի համաձայն «Յովսէփի, որ թէպէս եւ երէց էր ըստ ձեռնադրութեան, այլ զկաթողիկոսութեան Հայոց զաթոռն ունէր ի ժամանակին» (44) : Այս կէտը աւելորդ չէ համարուած Ղազար ստէպ ստէպ կրկնել · այսպէս «Իսկ սուրբ երէցն Յովսէփի, որ եւ զկաթողիկոսութեանն Հայոց ունէր զաթոռն» (70) · «հանդերձ երանելեան Յովսէփու, որ թէպէտ եւ ձեռնադրութիւն երիցութեան ունէր, սակայն յաթոռ կաթողիկոսութեան էր վեճակեալ անարժանապէս» (71) · «զսուրբ երէցն Յովսէփի, որ զկաթողիկոսութեանն ունէր զաթոռ ի ժամուն» (75) եւ այլն :

Հակառակ այս Փարպեցւոյ կողմէն յաճախ շեշտուած իրողութեան Եղիշէի խմբագիրը չի վարանիր զՅովսէփի ներկայացնել «Եպիսկոպոս Այրարատոյ», ոչ միայն անգիտանալով անոր «ձեռնադրութեամբ երէց» ըլլալը, այլ եւ ուրանալով անոր «Հայոց կաթողիկոս» տիտղոսը : Ինչպէս Անուանց ցանկին մէջ, այսպէս ալ Պատասխանուոյ սկիզբը կը յորժոր պէս ալ Պատասխանուոյ սկիզբը կը յորժոր պէս Յովսէփի «Եպիսկոպոս» (22) · նոյնպէս նաեւ պատմութեան ընթացքին · «Ի ձեռն Յովսէփու եպիսկոպոսի նովին ուխտիւ հաստա-

⁴ Ալիշան, Այրարատ, էջ 395—404 · Հիւրշման, Հին Հայոց տեղւոյ անուններ, էջ 315—316 :

տեալ» (33), եւ առ Թէոդոս (Իմա՛ Յուստինիանոս) թղթին սկիզբը՝ «Յովսէփ եպիսկոպոս բազում եպիսկոպոսակցովք իմովք» (54): Վերջին երկու տեղիքը կ'ենթադրեն «Յովհաննէս եպիսկոպոսապետ = կաթողիկոս Հայոց»․ ուստի փոփոխութիւնը խմբազրէն է: Եղիշէ իւր Ղեւոնդեանց քահանայից վկայարանութեան մէջ կը յիշէ զՍ. Յովսէփ պարզապէս «Մեծն Յովսէփ», «Սուրբն Յովսէփ», առանց անոր ձեռնադրութեան աստիճանին վրայ ծանրանալու:

Հայաստանեայց Եկեղեցւոյ հովուապետները 2.—Է. դարուն սովոր էին տալ իրենց փառաբան այսպէս. «ես... Հայոց կաթողիկոս» (Գրք թղթոց, 47, 52, 62, 70, 73, 76, 78, 81, 164 եւն) կամ «Տէր... կաթողիկոս Հայոց մեծաց» (անդ 52, 59, 62). Երբեմն նաեւ «Տէր Ներսէս ողորմութեամբ Աստուծոյ կաթողիկոս Հայոց մեծաց» (59) կամ «Աբրահամէ, թէպէտ եւ ոչ կամաւ, Հայոց կաթողիկոսէ» (163): «Բարզէն կաթողիկոս Հայոց» (47) երկիցս ստորագրած է նաեւ «ի Մեծաց Հայոց ի Բարզենայ ի Հայոց եպիսկոպոսապետէ» (41) եւ «Բարզէն Հայոց եպիսկոպոսապետ» (48). որոնց հարադատութիւնը կասկածելի կը թուի ինձ:

Անբացատրելի է թէ ինչու կը խորշի խմբագիրը «զսուրբն Յովսէփ, զարդարեւ զկաթողիկոսն Հայոց» (Փարս. 78) իւր սեպհական փառաբանումն անուանել: Եղիշէի բովանդակ մատենին մէջ կը բացակայի «Հայոց կաթողիկոս» տիտղոսը Հայոց եկեղեցւոյ պետին: Այս խուսափումը, որ անշուշտ նպատակով մըն էր, կ'ընծայէ մեզի կուսան բնորոշելու խմբագրին զգածուններն եւ ձգտումները եկեղեցական-քաղաքական հողի վրայ հանդէպ Հայոց Եկեղեցւոյն: Կիւլէսէրեան նկատած էր արդէն թէ Եղիշէի մատենին մէջ նաեւ Գրիգոր Լուսաւորչի անունը կը բացակայի⁵: Գրիգորի պաշտամունքը հայ սրտերու մէջ վաղուց գտած էր իւր խորանը. Ազաթանգեղոս, Փաւստոս եւ Ղազար վկայ են: Ինչո՞ւ այսպէս: Այս ընթացքը ակամայ կասկած կ'արթնցնէ մեր մէջ խմբագրին եթէ ոչ հայկական ծագման, գոնէ անոր Հայոց եկեղեցւոյ պատկանելու մասին: Նա հայ չըջանէն շատ հեռու՝ օտար չըջանալի մը մէջ ապրած

⁵ Եղիշէ, էջ 208. «Ձարմանալի է որ Գրիգորի յատակութեան անդամ մ'իսկ չենք հանդիպիր վարդապետն Պատմութեան մէջ, մինչ Փարսկեցու ամէնէն մեծ գէմքն է ան եւ միշտ յիշատակութեան կը բերուի: Այս երեւոյթն ալ կասկածելի է»:

ըլլալու է զիտնալ չկարենալու համար, թէ ի՞նչ էր Հայ Եկեղեցւոյ պետին իսկական տիտղոսը: Օտարք կարող էին, նկատելով թէ Հայոց Եկեղեցւոյ գլուխը Արարատեան դաշտի մէջ ունի իւր նիստը, «եպիսկոպոս Այրարատոյ» անուանել զինքը: Յամենայն դէպս հայ ականջին շատ պաղ կը շնչէ «Յովսէփ եպիսկոպոս Այրարատոյ», ուր կը սպասուէր «Յովսէփ երէց, կաթողիկոս Հայոց Մեծաց»: Ո՛րք Ղազարի տաք շունչը, եւ ո՛րք խմբագրին այս սառն արտայայտութիւնը:

4. Եպիսկոպոսանիստ քեմերու ցանկը: — Ուշադրութեան արժանի են այն կրկին ցանկերը, զորոնք կու տան Ղազար եւ Եղիշէ: Ասոնք ըստ բովանդակութեան նոյն են գրեթէ. առանց տարակուսի սկզբնազիրը Ղազարինն է, իսկ Եղիշէ արտագրած է զայն պարզապէս, փոփոխութեան ենթարկելով միայն թեմերու դասաւորութիւնը: Բացի այս ակնբախ շեղումէն կը ներկայացնեն երկու ցանկերը մի մի անուններ, թեմերու եւ եպիսկոպոսներու, որոնք անծանօթ են մէկուսն եւ միւսին: Ասոնք են՝

Ղազար՝ Չաւէն եպիսկոպոս Մանանաղոյ: Եղիշէ՝ Եւզաղ եպիսկոպոս Մարգաղոյ:

Այս երկու թեմերէն մէկուն բացակայութիւնը Ղազարի եւ միւսին՝ Եղիշէի թով կրնայ բացատրուիլ թերեւս ենթադրելով թէ թեմ մը իւր եպիսկոպոսով ինկած է Ղազարի մեզի ծանօթ օրինակներու մէջէն, այս դէպքին՝ «Եւզաղ Մարգաղոյ»․ եւ ուրիշ մը՝ «Չաւէն Մանանաղոյ»՝ Եղիշէի օրինակէն: Եթէ «Մանանաղի» զիտմամբ կամ վրիպակ ընթերցմամբ «Մարգաղի» փոփոխուած ըլլար, դժուարաւ պիտի ընդունէինք թէ «Չաւէն» ալ «Եւզաղ» (Εὐζάλογος) կարդացուած ըլլար: Թերեւս Մանանաղոյ թեմը (Բարձ Հայքի մէջ) իրրեւ Սատրապութեան հող Կայսեր գերիշխանութեան տակ, ունէր հին սովորութեամբ սգատութիւն մասնակցելու Պարսկահայաստանի եկեղեցական-քաղաքական գործանութեանց: Ուշադրութեան արժանի է, որ նոյն թուին զիտմած էին Հայք «առ բղէշին Ալճնեաց եւ առ իշխանն Անգեղ տան, ի Մոսիս եւ ի Հաշտեանս եւ յԵկեղեաց եւ այլ իշխանաց իւրաքանչիւր տեղեաց» (ի բաժնին Յունաց), որպէս զի մասնակցին զօրքով հայկական կուսին (Փարս. 63). եւ 484ին Վահան Մամիկոնեան կը շրջէր Կարնոյ կողմերը, կ'անցնէր ի սահմանս Հաշտենից, կ'իջնար

մինչեւ Երիզա եւ այն կողմերէն զօրք կը հաւաքէր իւր բանակը զօրացնելու համար (Փարս. 148—150). ուսկից կը տեսնուի թէ «սահմանը» այնպէս ամրափակ չէր. եւ արդէն կայսրները թէեւ գիտէին իրենց սահմանին մէջ այս ծայրադաւանները, բայց թողուցած էին անոնց ներքին վարչաձեւը ըստ հնոյն, շնորհելով ազատութիւն ապրելու անձուկ յարարութեան մէջ Պարսկահայաստանի հետ (Գիւտերբոք, Հռովմէական Հայաստան, 30 շշ.): Դրութիւնը փոխուեցաւ 535էն ետքը, երբ Յուստինիանոս ենթարկեց այս գաւառները նոր զինուորական կազմակերպութեան (Գիւտերբոք, անդ 61 շշ.): Խմբագիրը ծանօթ այս իրողութեանը՝ կ'երեւայ թէ գիտամար չէ յիշած Մանանաղին Պարսկահայաստանի թեմերուն մէջ:

Ղ. Փարսկեցի իւր ցանկը կա՛մ գրաւոր աղբիւրէ մը քաղած է եւ կա՛մ Կամարակնայց թեմաւորութեամբ կազմած է. յամենայն նայ թեմաւորութեամբ կազմած է. յամենայն նայ կրնանք մենք հոն Ե. դարու կէսին հայ նուիրապետութեան մէջ օրինակորակ հաստատուած եպիսկոպոսներու նախապատիւ աւանդները տեսնել, որոնք դասուած կ'երեւան ժողովուրդէս նախարարական բարձրութեանը: Դժբախտաբար չունինք Ե. դարէն համարը երկրորդ ցանկ մը⁶, որուն հիման վրայ կարենայինք փորձի ենթարկել Ղազարի ընծայած ցանկին հարադատութիւնը: Ծանօթ են սակայն այդ ցանկէն՝ Եղիշէ՛ Բաւրեանդայ, Անանիա Սիւնեաց, Սահակ Ռշտունեաց, Մելիտէ Մանազկերտոյ, որ 454ին կաթողիկոսացաւ, եւ թաթիկ Բասենոյ:

Ղազարի ներկայացուցած ցանկի հարադատութեան վկայ է նաեւ այն պարագան, որ նա, բարեկամը Մամիկոնեանց, նախաթոտեղին կը յատկացնէ Սիւնեաց եպիսկոպոսին: Որովհետեւ Սիւնեաց տանուէրը՝ Վասակ նոյն չըջանին Հայոց մարզպանն էր, բնականաբար եպիսկոպոսներու թուին մէջ ալ նա-

⁶ Գ. դարէն ծանօթ են միայն 12 թեմեր, որոնց մասին կը խօսին շատ անգոհացուցիչ կերպով Բուզանդ եւ անոր աղբեցութեան տակ՝ Ազաթանգեղոս: Յանուանէ ծանօթ են հետեւեալ թեմերը.
1. Մանաւազակերտի (Մանազկերտի) = կողմանցն Եփրատական գետոյն.
2. Բղունեաց.
3. Բասենոյ.
4. Բարեկանոյ եւ Արշարունեաց.
5. Տայոյ.
6. Վանանդայ.
7. Ալճնեաց.
8. Կորդուաց:
Հաւանորէն նախագահ աթոռ կը գրաւէր Մանաւազակերտ (Աղբիւնոս):

խաթոռ կը պատշաճէր Սիւնեաց: Սակայն երբ դարուն վերջին քառորդին մարզպանութեան իշխանութիւնը յանձնուեցաւ Մամիկոնեանց, միաժամանակ եպիսկոպոսական նախաթոտն ալ վիճակուեցաւ «Տարօնոյ եւ Մաթիկոնեանց եպիսկոպոսին»․ այսպէս 508ին Բարզէն կաթողիկոսի գումարած ժողովին մէջ առաջին դահը յետ կաթողիկոսին գրաւած է Մերչապուհ «Տարօնոյ եւ Մամիկոնէից» եպիսկոպոսը. նոյն նախագահութիւնը պահեցին Տարօնոյ եպիսկոպոսները մինչեւ 570:

Եղիշէ, որ իւր ցանկին մէջ առաջին դահը Տարօնին կը շնորհէ, ապացոյց կ'ընծայէ մեզի, թէ նա Ղազարի անուանացանկին դասաւորութիւնը բոլորովին ըստ քմաց չէ դասաւորած, այլ պատշաճեցուցած է 2. դարու հանգամանքներուն: Առ այս նկատի պէտք է առնել ցանկին շարունակութիւնն ալ. ուր կը շեղի ցանկը Ղազարէն, հոն կը գտնէ համաձայնութիւն 2. դարու ցուցակներու հետ: Պատկերը աւելի տեսանելի ընծայելու համար, կարեւոր կը համարիմ հոս համադրել այլ եւ այլ թեմական ցանկեր, որոնք հասած են մեզի 2.—Ը. դարերէն: Նկատի կ'առնենք.

ա. Ղ. Փարսկեցի (44). բ. Եղիշէ (22). գ. Բարզէն Կաթողիկոսի ժողովը 508ին⁷. դ. Ներսէս Բ. Աշտարակեցւոյ ժողովը ի Դուին 554ին⁸. ե. Յովհ. Գարեղինեցւոյ ժողովը ի Բուին 560ին⁹. զ. Աբրահամ Կաթողիկոսի ժողովը 608ին¹⁰. է. Ներսէս Գ. Շինողի ժողովը ի Գուին 654ին¹¹. ը. Յովհ. Օձնեցւոյ ժողովը ի Մանազկերտ 726¹² եւ Բ. Սիոն Կաթողիկոսի ժողովը ի Պարտաւ¹³:

Չենք կրնար հաւատալ, թէ այս ժողովներու մէջ ներկայ եպիսկոպոսներու թիւը ամէն անգամ լիաթիւ եղած ըլլայ: Յամենայն դէպս կրնանք ըսել սակայն թէ Ե.—Ը. դարերուն 32 թեմ ժողովուրդէս գոյութիւն ունէր Պարսկական Հայաստանի մէջ: Ասոնցմէ ոմանք ջնջուեցան յրնթացս դարերու եւ ձուլուեցան ուրիշ թեմերու հետ, ինչպէս նաեւ նոր թեմեր հաստատուեցան ըստ պարագայից:

⁷ Գրք թղթոց, 42:
⁸ Անդ, 73 եւ 70. անոնք, որոնք բացակայ գրուած են ժողովէն, կը նշանակեմ աստղանիշ:
⁹ Անդ, 81:
¹⁰ Անդ, 149, 151:
¹¹ Կանոնք Գունայ Ս. Ժողովոյն. հրատ. Միխիթար վրդ. Եւ Ս. Տիգրանեան: Վաղարշապատ 1905, էջ 2—27:
¹² Chronique de Michel de Syrien, II, 497 ed. Chabot, հմտ. Հանդ. Ամս., 1905, էջ 216:
¹³ Կանոնք Պարտաւի ազգային ժողովի. հրատ. Ա. Վ. Արտեան: Վաղարշապատ 1902, էջ 12:

	Ղազար	Եղիշէ	508	554	560	608	654	726	Միւս
1. Տարօն	3	1	1	1	—	—	—	3	—
2. Հարք	—	—	3	3	—	—	—	2	1
3. Բազրեւանդ Ա.	5	2	—	—	—	—	—	—	—
4. Բզնունիք	6	3	—	4	—	3	—	19	—
5. Տայք	13	5	8	—	4	—	—	6	6
6. Բասեն	8	6	5	5	3	1	3	4	—
7. Սարգստունիք	—	—	9	7	—	—	—	—	—
8. Մարդպետական	14	7	—	—	—	—	—	12	8
9. Մարդազի	—	—	2	2	2	—	—	—	—
10. Մանանդի	9	8	—	—	—	1	1	2	1
11. Սիւնիք	15	—	—	—	—	—	—	—	—
12. Արծրունիք	1	10	—	8	—	2, 2	—	17	3
13. Ռշտունիք	2	11	12	9	—	—	—	12	—
14. Մոկք	4	12	10	*	8	—	—	10	11
15. Վանանդ	11	13	11	*	10	—	—	—	—
16. Ամատունիք	10	14	—	13	6	—	—	11	13
17. Անձեւացիք	16	15	13	*	9	3, 6	13	10	—
18. Ապահունիք	12	16	18	*	—	4	14	22	—
19. Արշարունիք	17	17	—	12	—	—	5	—	20
20. Խորհրդունիք	—	—	6	14	—	—	—	7	7
21. Բազրեւանդ Բ.	—	—	7	11	5	—	4	9	14
22. Գնունիք	—	—	—	10	—	—	—	8	18
23. Պալունիք	—	—	15	—	—	—	—	15	16
24. Չարեհաւան	—	—	14	15	—	—	—	16	—
25. Տարբիք	—	—	16	*	—	—	—	—	—
26. Գողթն	—	—	17	—	—	—	—	—	—
27. Մեհունիք	—	—	—	16	—	5	—	15	4
28. Բոժունիք	—	—	19	17	—	6	17	21	—
29. Եղիշէ	—	—	*	—	—	7	—	—	—
30. Առան	—	—	—	—	—	8	—	—	—
31. Մասուն	—	—	—	—	—	9	—	—	—
32. Ստան	—	—	13	7	—	—	—	—	—
33. Ակիոյ	—	—	*	—	—	—	—	17	—

Մեղի համար հոս կարեւոր է Եղիշէի շեղումները Ղազարէն համեմատել 2. դարու ցանկերու հետ համոզուելու համար, թէ Եղիշէ (խմբագիրը) պահելով հանգերձ Ղազարի ներկայացուցած թեմերու թիւը (17) եւ անուանակոչութիւնները, ջանացած է զանոնք դասաւորել 2. դարու կանոնական կարգի համաձայն: Գտած էր խմբագիրը Եղիշէի Պատմութեան մէջ նման ցանկ մը, որ մօտաւորապէս 560ի կարգը պէտք է ունեցած ըլլայ. թէ եւ չենք կրնար հաստատել զայս, բայց կարելի է ընդունիլ ենթադրարար:

Ուշագրութեան արժանի են հետեւեալ նոյնութիւնները.
ա. Տարօն համաձայն Եղիշէի, 508, 554, 560 ունի առաջին աթոռը: Ղազար՝ Գ.:

բ. Մանանդիք, որ նոյն է Հարքի հետ, Եղիշէ կը շնորհէ Բ. տեղը, 508, 554՝ Գ. 654՝ Բ. իսկ 726՝ Ա. որովհետեւ ժողովը գումարուած էր Մանանդիք: Ղազար՝ Ե.:

գ. Բազրեւանդ ըստ Եղիշէի՝ Գ. 554՝ Գ. 560՝ Գ.: Ղազար՝ Զ.:

դ. Բասեն, ըստ Եղիշէի՝ Զ. 508, 554՝ Ե. 560, 654՝ Գ. 726՝ Գ.: Ղազար՝ Ը.:

ե. Բզնունիք՝ Եղ. Գ. 508՝ Գ. 654՝ Զ. 726՝ Զ.: Ղազար՝ Կ.:

զ. Տարբերունիք (Տարուբերան), այն է Արշարունիք (Աշարունիք), Եղիշէ՝ Կ. 508՝ Թ. 554՝ Կ. 654՝ ԺԲ. 726՝ Ը.: Ղազար՝ ԺԳ.:

Աչքի կը դարնէ Մարդաստան = Մարդպետական թեմին Եղիշէի քով գրուած Ը. աթոռը (Ղազ. Թ.), մինչդեռ 508, 554, 560, 726 տարիներուն՝ Բ. եւ 608, 654 եւ Սիոն՝ Ա. աթոռն ունի: Բացատրելու համար այս երեւոյթը պէտք է ընդունիլ որ խմբագիրը չէ կրցած անդրադառնալ թէ «Մարդաստանը» նոյն է «Մարդպետականի» հետ, որ կոչուած է նաեւ «Սպահան գնդի» եւ «Ոստան եւ Մարդպետականի» թեմ. այս պատճառաւ ալ անփոփոխ պահած է Ղազարի կարգը այս կէտին մէջ: Նոյնութեան մասին կը վկայէ Թովմաս Արծրունի. «մնացին ի Համբոյրազան աւանի Մարդաստան գաւառի, ուր եպիսկոպոսական աթոռ Մարդպետականին յայնժամ փոխեալ դնէր ի Նախճաւան քաղաքէ» (էջ 240). ուստի Մարդաստան = Մարդպետական դասուոր ի հոռոմն ունէր իւր աթոռանիստ տեղին Նախիջեւանի մէջ:

Բաւական կը համարինք այս նկատողութիւնները, եղբակացներու համար թէ Եղիշէի խմբագիրը եպիսկոպոսներու անուններն եւ թեմերը փոխ առնելով Ղազարէն՝ դասաւորած է զայն 2.—Կ. դարերուն կանոնական ճանչցուած նախապատմութեանց համաձայն:

40. ՄԻՆԸՐՆԵՐՍԵՆԻ ՆԱՄԱԿԻՆ ԷԱՅՈՑ ՊԱՏԱՍԽԱՆԸ

Միհրնբրեւ հ'աւարտէր իւր նամակը հետեւեալ վերջնագրով. «Արդ երկու իրք կան առաջի ձեր. կա՛մ արարէք բան առ բան նամակիդ պատասխանի եւ կա՛մ արիք ի գուռն եկայք, յանդիման լերուք մեծի հրապարակին» (22):

Արտաշատի ժողովականք կը նախընտրեն պատասխանել նամակին «բան առ բան», ինչպէս կը խնդրուէր, քան երթալ ի Դուռն: Պատասխանս յեական քրիստոնէական աստուածութեան ջատագովութիւնն է, առանց միջամուխ ըլլալու Միհրնբրեւի շօշափած կարգ մը խնդիրներուն՝ նկատմամբ երկարատեան վարդապետութեան ծագման,

կամ հերքելու առարկութիւնները ի մասին քրիստոնէական բարոյախօսութեան:

Այս Պատասխանը բոլորովին ուրիշ է այն Պատասխանէն, զոր տուած էին հայ եպիսկոպոսները Յաղկերտ Բ. ին, ինչպէս կը հաղորդէ Ղ. Փարպեցի: Նաեւ Յաղկերտ Բ. ուղարկելով Հայոց մողութեան «արգար եւ ստոյգ օրէնքները» խնդրած էր, որ Հայերն ալ ներկայացնեն իրեն քրիստոնէական վարդապետութեան հանգանակը. «ղկարծեցեալ ձեր օրէնսդ առ մեզ գրել հրամայեցաք ձեզ»: Պէտք է ասկէ հետեւցնել թէ Յաղկերտ Բ. իւր «Հաւատամքին» մէջ չէր շօշափած քրիստոնէական կրօնի վարդապետութիւնն եւ բարոյականը, քանի որ անոր որպիսութիւնը կը փափազի դեռ դիմանալ: Կը պատմէ Ղազար, թէ Հայերը բանալ անգամ չուղեցին այդ «Հաւատամքը», թող թէ կարդալ. այս պատճառաւ ալ «եւ ոչ զմեր օրէնս գրել եւ տալ բերել առ ձեզ ըստ հրամանի ձերոյ ի դէպ եւ պատշաճ համարեցաք»:

Հակառակ Ղազարի այս բացայայտ հաստատարման Եղիշէ ոչ միայն զրադաշտական դէնին վարդապետութիւնը յառաջ կը բերէ, զոր Միհրնբրեւի նամակ կ'անուանէ, այլ եւ կը ներկայացնէ անոր «բան առ բան» պատասխանը: Բնականաբար եթէ Միհրնբրեւի նամակը կից չընչաւակուցաւ, յօրինուած խմբագրէն, նաեւ անոր Պատասխանը իրրեւ այնպիսի պիտի խարանդի. որչափ ալ գտնուեցան զրադէսները, որոնք Պատասխանը ոչ միայն վաւերական համարեցան, այլ եւ անոր հեղինակ Եղիշէի մը ցոյց տուին: Ահաւոր է այսպիսի կցկտուր, ապիկար գրուածք մը Եղիշէի անուան վերագրել: Իրաւամբ կը բողոքէ Կիւլէսէրեան (202), թէ «Եղիշէի չի կրնար գրած ըլլալ այն Պատասխանը, որուն մէջ... փելոնէն նամակութիւններ կան»:

Ինչպէս նամակը, նոյնպէս Պատասխանս յօրինուած է խմբագրէն: Ինձ կը թուի թէ ոչ թէ Պատասխանս նամակէն, այլ ընդ հակառակը նամակը Պատասխանէս ետքը գրուած է: Այս տեղ իրեն ազդելու ունեցած է խմբագիրը զանազան գրուածքներ, հայրապետական, վկայարանական եւ փոխադրական, որոնցմէ կատարած է փոխադրութիւններ, երբեմն բառական իսկ: Ի հարկէ խմբագիրը

այդ փոխադրութեանց մէջ ալ, ըստ սովորութեան, դրած է իւրը, ուղղակի կամ անուղղակի: Մանր պշխատութեան պէտք կայ, այս փոխադրութիւնները եւ յաւելուածական մասերը ճշդիւ եւ լրիւ ընդգծելու համար:

Այս տեղ պիտի ներկայացնեմ ինչ ինչ աղբիւրներ, որոնց կրցած եմ ուշադիր ըլլալ:

1. Ղեւոնդեանց վկայարանութիւնը: Ինձ կը թուի թէ էջ 23, 31—31, 3 կը պարունակէ իր մէջ այլ եւ այլ քաղուածքներ Ղեւոնդեանց Բահանայից վկայարանութեանէն: Այս վկայարանութեան հեղինակն է Եղիշէ, որ գրած է զայն իրրեւ ինքնակայ գործ մը 575էն ետք. այս մասին ընդարձակ պիտի խօսինք յետոյ, երբ զրադիք Եղիշէի մատենագրութեամբ: Խմբագիրը զայն կցած է իւր «Վարդանանց պատմութեան» իրրեւ «Ը. Յեղանակ արտապատմութեան» իրրեւ «Ը. Յեղանակ խօսած ըլլայ է. ի»: Կ'ենթադրեմ թէ Եղիշէ խօսած ըլլայ հոս Ս. Բահանայից հարցաքննութեան մասին աւելի երկար, քան որ կը ներկայացնէ այժմեան խմբագրութիւնը, զնելով անոնց բերանը ջատագովական ճառեր: Օրինակի համար Սահակ եպիսկոպոսի պատասխանը Մովսէս հանդերձապետի առարկութեանց, հաւանօրէն աւելի ընդարձակ էր, շօշափելով առ հասարակ երկարատեան վարդապետութեան ծաղբերը: Այս հարցաքննութեան մէջ կ'ըսէ Մովսէս հանդերձապետ. «Արեգակն... վասն հասարակարան առատութեանն եւ անաչառ մատակարարութեանն անուանեցաւ Միհր աստուած, զի չէք ի նմա նենդութիւն եւ անիմաստութիւն (128): Առ այս պատասխանի մը մասերը կը համարիմ նամակիս հետեւեալ տեղիքները. «... եւ միւս եւս այլ ծաղրագոյն քան զայդ՝ Միհր աստուած ի կնոջէ ծնաւ. եթէ ոք ընդ իւրում ծնողին անկցի» (25) եւ «զոր եւ ձեր ոմն քաջ յիմաստնոցն ասաց, եթէ Միհրն աստուած մայրածին է ի մարդկանէ եւ թողաւոր աստուածագաւազակ է եւ համհարք՝ քաջ՝ եօթներորդաց աստուածոց: Եթէ հաւատալ արժան է առասպելաբանութեանդ, զոր դուք եւ գործովք իսկ կատարեալ ցուցանէք ի դեմիդ ձերում» (27): Թէ ո՞վ է այդ պարսիկ քաջ իմաստունը, որ կ'ակնարկուի հոս, չգիտեմ. բայց Սահակ եպիսկոպոս իրրեւ

2 Համհարք (համհարգ) Եղիշէի սիրական բառերն են: Հմմտ. նաեւ «զրպուճ համհարգս նորին ընդ նմին սատակէք», 58. «զի՞նչ անուանք իւրաքանչիւր համհարգացն իցեն», 74. «Եւ զայն մեկնայն նախարարան համհարգս երկոցունց», 90: Նշանակութիւնն է «զղնական, նիզակից», պէ՛ւ hamharz (Աճառեան, Արմատ. Բառ. Ը. Բ.):

1 Ս. Աղարկեան, Միւր Աւարցյի, 1863, էջ 551, ծան.: Հ. Բ. Մարգիսեան, Ազաթանդեղոս եւ իւր բողոմագարեան գաղտնիքը, էջ 405: Հ. Վ. Սոմունճեան, Բաղմալէպ 1893, էջ 274, ծան. 3:

այդքէն յաշխարհիդ ձերում գտանին Գիրք նորա», զորոնք կարելի է դեռ գտնել եւ կարգալ: Այս «Գիրքը» անշուշտ Մոզպետէն հեղինակուած գրուածքներ չեն ընդդէմ քէշին Պարսից, այլ պէտք է իմանալ Մոզպետին վկայարանութիւնը, կամ առանձին հատորով եւ կամ Ղեւոնդեանց Բահանայից վկայարանութեան կից: Հիները «Գիրք Ս. Գրիգորի» կոչած են Ագաթանգեղոսի Պատմութիւնն Դարձին Հայոց ի ձեռն Ս. Գրիգորի. ուր կը պատմուէր Լուսաւորչին խոստովանութիւնը. այսպէս պէտք է իմանալ նաեւ հոս: Այս վկայարանութեան մէջ գրի առնուած ըլլալու են Մոզպետի հարցաքննութիւնը, երբ նա «բան առ բան ելոյժ եւ իմացոյց ձեզ զորէնս ձեր»: Այս շատ հետաքրքրական մասը, ուր հերքուած է Պարսից երկարմատեան վարդապետութիւնը, անշուշտ եղծիկի հետեւողութեամբ, դուրս ինկած է զժբարտարար Ղեւոնդեանց վկայարանութեան այժմեան խմբագրութենէն:

Մոզպետի քարկոծմամբ նահատակութիւնը տեղի ունեցած է Որմիղդ արքայի օրով եւ անոր հրամանաւ: Այս տեղ նկատի կրնայ առնուել միայն Որմիղդ Գ., որ զահ բարձրացաւ իբրեւ յաջորդ Յագկերտ Բ.՝ 457ին: Հաղիւ երկու տարի թագաւորած՝ սպնուեցաւ իւր եղբորմէն՝ Պերոզէն: Ուստի Մոզպետը, որ 454ին աքսորուած էր «յայն կոյս քան զՏուրան եւ զՄակուրան», իբր 3 տարի ետքը ընդունած է Որմիղդէն մահուան դատակնիքը, 457/58ին: Հետաքրքրական է այս գէպքին համար նաեւ Տարարիի (Nöideke, 115) տեղեկութիւնը թէ Որմիղդ հօրը զահճ բարձրանալէ յառաջարկէն «Սակաստանի թագաւոր» էր, ուստի եւ միանգամայն Տուրան եւ Մակուրանի իշխեցողը: Այս տխուրսով կարող էր Որմիղդ Մոզպետի քարկոծման վճիռը տուած ըլլալ նաեւ 455ին, անոր աքսորովայրը հասնելէն անմիջապէս ետքը: Թագաւորին «անարգար եւ բռնաւոր» ըլլալը կը շեշտուի նոյն տեղ անոր եղբոր՝ Պերոզի բերնով:

Ընդունելով իրողութիւնը այսպէս տեղի ունեցած, շատ դարձանալի կ'երեւայ խմբագրին միամտութիւնը, որ կեղծելով 450 թուականին գրուած Պատասխան մը, կրնայ հոն վկայութեան կոչել 454ին քրիստոնէութիւնն ընդունած եւ 458ին նահատակուած Մոզպետի մը վկայարանութիւնն կամ Գիրքը. եւ այն իբրեւ «յառաջ ժամանակաւ» գրի առնուած

գործ մը: Ի՞նչ ժամանակաշարով պէտք է սահմանել այս «յառաջ ժամանակաւ» ի ամանակը: Ղեւոնդեանց վկայարանութեան գրութեան ժամանակի կանխադոյն եզրն է 575: Այս թուին հիմնուած է Յունարան Դպրոցը, ուր թարգմանուած են Փիլոնի գրութիւնները, որոնցմէ այնպէս յաճախ կ'օգտուի վկայագիր Եղիշէն: Եթէ խմբագիրը կը վկայէ թէ 575էն ետքը գրուած վկայարանութիւնը հրատարակի վրայ տարածուած «Գիրք» մըն է, պէտք է իր ժամանակը վնասուել առ կանուխ է. դարու մէջ:

Այս տեղ Եղիշէ եւ խմբագիրը իբրեւ երկու տարբեր անձնաւորութիւններ, տարբեր ժամանակով եւ նկարագրով երեւան կու գան: Երբ խմբագիրը Բ. Յեղանակին մէջ կ'առաքէ իւր ընթերցողը Մոզպետի «Գրքին», գտնելու համար հոն Մոզպետ «օրէնքին» բան առ բան լուծումն կամ հերքումը, նովին իսկ կը մատնէ, թէ այդ հերքումը գոյութիւն ունէր վկայարանութեան սկզբնադրին մէջ, զոր սակայն դուրս ձղած է, երբ վկայարանութիւնը կը կցէր իւր «Վարդանանց պատերազմի» Պատմութեան:

Հայ եպիսկոպոսներու նամակին վերջաւորութեան (Եջ 31, 5-35) մասին տե՛ս § 43, 4:

42. ՆԱԽԱՐԱՐՆԵՐՈՒ ԵՐԹՆ Ի ՏԵՋԵՐՈՒ ԵՒ ՈՒՐԱՅՈՒԹԻՒՆԸ

Ոմբագիրը այսուհետեւ կը հետեւի Ղազարի քայլերուն եւ կը ջանայ անոր ուղեգծին պատշաճեցնել Գրիգոր Ռափիկի վկայարանութեան տուեալները:

Կը գրէ Ղազար (47), թէ Յագկերտ երբ խելամուտ եղաւ Հայոց Պատասխանացն բովանդակութեան «հրաման եւ վաղվադակի հրովարտակա առնել յաշխարհն Հայոց եւ Վրաց եւ Աղուանից... զի ամենայն տանուտեարք եւ աւագ սեպուհքն երեցունց աշխարհացն փութով եւ անխափան ի դուռն եկեացն» (47):

Հայ նախարարներէն ութ հօգի, անոնց հետ նաեւ Բղեշին Վրաց, ճանապարհ կ'իջնան գէպի Դուռն: Սուք չկայ Փարսիցույ ղով, թէ նաեւ երէցներ ընկերացած ըլլան չուին:

Եղիշէ տեսարանը այսպէս կը ներկայացնէ (32-33). Հայոց նամակը կը հասնի «յարբուսնիս» եւ «բնթերցան ի մեծի խոնաստանի»¹

¹ Խոնաստան. կազմութիւնը չէ ստուգարանուած տակաւին: Բառարաններ կու տան անոր «արբուսնի»

յանդիման ամենայն բազմութեան կարաւանին»: Ներկաներէն շատերը «գովէին զՊատասխանին», բայց եւ այնպէս ուրիշներ «ահարկեալք սկսան զբահել պնդապէս» (32): Որո՞նք են այդ «բազմութիւն» որ կ'ահարկելին. եւ ինչո՞ւ: Խմբագիրը այս տեղ աչքի առաջ ունի գարձեալ Գրիգոր Ռափիկի վկայարանութիւնն եւ կարաւանին մէջ գտնուող նորագործները:

Թագաւորը սաղբահօք «մոզպետին եւ մեծ հագարապետին» «անդէն ի ներքս կոչեալ զգարապետն՝ հրամայէր զբեւ հրովարտակ... կոչելոյ հրաման տուեալ յախանէ յանուանէ գարս, զոր ինքն ճանաչէր» (32): Այս տեղ կը թուուին ինն նախարարներու անունները ըստ Փարսիցույ (Եղիշէ 33 = Փարս. 47):

Սկզբնադրին մէջ պատմուած էր հոս Գրիգոր Ռափիկի կոչն Տիրոնէն ի բանակին: Վկայարանութեան կը վերաբերին նաեւ 33, 5-40: Վարդանանց պատմութեան համար անմաստ են բառերս. «կէսքն (ի նախարարաց Հայոց!) առ հմա իսկ էին ի կարաւանին եւ այլքն ի կողմանց հիւսիսոյ ի Հոնաց պահկին»:

Իբրեւ հասին ի դուռն արքունի. եւ ի մեծի շարթու գատկին յանդիման լինէին մեծի թագաւորին» (33): Ղ. Փարսիցի չունի մեծի շարթու գատկին» ներկայացան թագաւորին: Ժամանակի այս ճշգրտմը Գրիգորի վկայարանութենէն է:

Թագաւորը երկընտրանքի մէջ կը դնէ հայ նախարարները. կամ յանձն առնել մոզպետի գեներ եւ կամ երթալ ընտարար յաքսոր: Անոնք վարանման մէջ կ'իջնան: Ելք մը կը սորվեցնէ «մի ոմն ի ներքին խորհրդակցացն արքայի», որ ի ծածուկ քրիստոնէայ էր. «թէպէտ եւ ոչ ամենեցուն, այլ սակաւուց ի նոցանէ ուսոյց վերատ հնարից, զի առ անդամ մի ի ներքինութենէ անտի զանձինս սպրեցուցեն» (37). այս

տուն» իմաստը (տե՛ս Աճառեան, Արմատ. Բառարան) որ ուղիղ չէ: Թագաւորը ճանապարհի վրայ է. նամակը կը կարգացուի կարաւանի առաջ, ուստի չկայ արքունի տուն: Խմբագիրը բեւեղ կ'ուզէ «ի մեծ հրատարակի» հմտ. Միհրեբեքի նամակին «ի դուռն եկայք, յանդիման լինելի հրատարակիս» (22): Հրատարակ «տանան» իմաստով յաճախ կը գործածեն Եղիշէ եւ Փարսիցի, երբեմն կ'ըսուի նաեւ «ի խորանի», նոյն յատկեմի թագաւորին իմաստով (Փարս. 107 եւն): յատկեմի «մեծ հագարապետին» ուղղուած նամակ մը Այսպիսի «մեծ հագարապետին» անունը կազմուած է թագաւորին կարգացուէր. պէտք է իմանալ. «բնթերցան րաւանին» կարգացուէր. պէտք է իմանալ. «բնթերցան ի մեծի հրատարակիին յանդիման բազմութեան աւագանցի, որ ի կարաւանին էին»:

² Հմտ. Եղիշէ, 126. «զոր քազաւորն ինքնին յախանէ յանուանէ քանայէր»:

ինքն խորհուրդ կու տայ անոնց, որ «առ անդամ մի», առժամապէս յանձն առնեն, կեղծեօք, թագաւորին առաջարկը: Նախարարները թէպէտ կ'աղօթեն, որ Աստուած այժ տայ «զի հաստատուն կայցեն ըստ առաջին խորհրդոցն», բայց եւ այնպէս «պատգամ ի ներքս յղէին զնոյն խրատատուն իւրեանց, իբր թէ կատարեացին կամք անօրէնութեան նորա (արտարեացին կամք անօրէնութեան նորա)» (38): Ուրացութիւնը տեղի կ'ունենայ խրատատու ներքին խորհրդակցանին միջնորդութեամբ. «եւ ահա մատուցանեն (նախարարք) երկրպագութիւնս արեգական, պատուեալ զնա զոհիւք եւ ամենայն օրինօք մոզպետին»: Փարսիցույ հետեւողութեամբ է, բայց անոր նկարագրած հոգեկան կուր չկայ. Մամիկոնեան Հերոսի զիմադրութեան մասին լուծած է:

Թագաւորը, որ Բուշանաց գէմ արշաւելու պատրաստութեանց վրայ էր, ուրախութեամբ կ'ընդունի նախարարներու որոշումը եւ կը պատուէ զանոնք մեծապէս: Ղ. Փարսիցիցույ եւ Գրիգորի վկայարանութեան տեղիքները հիւսուած են ի մի, երբեմն բառական իսկ փոխառութեամբ:

«Եւ զայս արարեալ՝ բազում այրուծի դուրսարէր ընդ նոսա, եւ ի մոզպետն ոչ սակաւ՝ աւելի քան զԵօթն հարիւր վարդապետս յէր ընդ նոսա, եւ զմեծ ոմն իշխան մոզպետ կացուցանէր ի վերայ նոցա»: Եւ այսպէս շքով եւ պատուով «առաջնորդէր նոցա զերկարութիւն ճանապարհին անդրէն յերկիրն Հայոց» (39):

Փարսիցի (54) այս գէպքի մասին կը գրէր. «սուեալ ընդ նոսա բազմութիւն սուտ վարդապետաց, զոր եւ մոզ անուանեն, յորդորէին ուսանել զուսմունս... պատուէր տային... կարգել զխաբէութեան զպրոցս եւ ուսուցանել առ հասարակ գրնաւս, զարս եւ զկանայս, զուսմունս մոզուցն»³: Նախարարք յանձն կ'առնեն «զբազմութիւն մոզուցն տանել ընդ ինքեանս»: Ուստի անձանօթ է Փարսիցիցույ մոզերու թիւը: Մինչդեռ Փարսիցույ համաձայն նախարարք մոզերը իրենց կարաւանին մէջ կը խտնեն եւ կը տանին, Եղիշէ կը գրէ թէ թագաւորն ինքնին «առաջնորդէր նոցա», այսինքն նախարարներուն եւ մոզերուն, հասցնելու զանոնք մինչեւ Հայաստանի

³ Հմտ. Եղիշէ (40). «Գարձեալ եւ կանայք նախարարաց կայցին զուսմունս վարդապետութեան մոզպետն ուսուցիչ եւ գատերք պատուայ եւ շինականայ կրթեացին ի հրատարակ նոցուն մոզպետն»:

ասանմանը: Անկէ պիտի շարունակէր թագաւորը իւր արշաւանքը Քուշանաց ղէմ: Թագաւորին արշաւանքը «յարեւելից յարեւմուտ» կ'ընթանար, բայց եւ այնպէս նա կարող էր «առաջնորդել» հայ նախարարներուն մինչեւ Հայաստանի սահմանը: Խմբագրելը Քուշանները «յարեւմուտ» կ'ենթադրէ: Դէպի արեւմուտք ընթացող բանակը ո՞ր կէտի վրայ պիտի քերէր Հայաստանի սահմանը: Հոս ցոյց կու տայ խմբագրելը, թէ բոլորովին անհամու է աշխարհագրութեան. նաեւ հոս ստրկաբար հետեւած է իւր արդիւրին՝ Գրիգորի վկայարանութեան: Հոն ճշդիւ «յարեւելից յարեւմուտ» կ'ընթանար թագաւորին ձանապարհը, որ 540ին ղէպի Հոռոմէական երկիրները կը խաղար:

Այս մասին մանրամասնօրէն տես յաջորդ ղլուխը:

43. ԳՐԻԳՈՐ ՌԱԺԻԿԻ ՎԿԱՅԱԲԱՆՈՒԹԵՆԷՆ ՆՈՐ ՄԱՍԵՐ

(Շարունակութիւն § 36ի.)

Գրիգորի վկայարանութիւնը նաեւ Բ. Յեղանակի երկրորդ մասին աղբիւրն է: Եթէ դուրս հանենք այս բաժնէն Միհրանի Նամակն եւ Հայոց Պատասխանը, որոնք եկամուտ տարներ էին, մնացածը դարձեալ վկայարանութեան քաղուածք կը ներկայանայ, իբրեւ շարունակութիւն 18րդ էջին: Նկատի առնուած են հոս Գրիգորի կոչն ի բանակն, Նեստորական եպիսկոպոսներու բողոքը թագաւորին եւ Խոսրովի Ա. եւ Բ. արշաւանքները: Խմբագրի ձևը դարձեալ գործած է հոն աւերներ:

Վկայարանութեան այս հատակոտորները զիտամբ նկատի չէինք առած նախորդ համեմատութեանց մէջ (§ 36), քայլ առ քայլ հետեւած ըլլալու համար այժմեան խմբագրութեան աստիճանական զարգացման: Եզրակացութիւնը, որուն յանդամ էինք յիշեալ համեմատութիւններով, նոր ապացոյցներով պիտի հաստատուի այս տեղ:

1. Գրիգոր կը գտնուի Տիգրանի մերձակայ Չկարտա գիւղին մէջ բանտարկուած: Խոսրով 542ին, գարնան կը շարժէ բանակը, այս երկրորդ անգամ, ղէպի Հոռոմէական երկիրը, սակայնակիւր եւ աւարաբերու յայն կոչս Եփրատայ գտնուող զաւառները (Կոմաս գենէ եւն): Բանակը հասած էր արդէն Պերոզապոնէ եւ կը խաղար յառաջ: Դեռ նոր էր բանակ զբաժնու Խոսրով եւ ահա «եկն եհաս Միհրան յեզերացուց աշխարհէ, ուր թողեալ

էր զնա թագաւորին ի պահպանութիւն (կողմանցն): Եւ իբրեւ ի վերայ հասին մողքն, եթէ եկն եհաս Միհրան, ժողովեցան առ նմա եւ ասեն ցնա. Զի՞նչ անցք անցին ընդ եղբոր քում Գրիգորի, զի հաճեալ հաւանեցաւ ընդ մոլորութիւնն քրիստոնէից. շարչարանքն առաւել պնդեալ հաստատեցին զնա ի միտան. բազումք ի մողուց զնացին զհետնորա. պարտ է բառնալ զնա ի կենաց: Եւ պատասխանի եղբայրն եւ ասէ. խնդրեսցուք յարքայէն, զի հրաման տացէ հատանել զղլուխն Գրիգորի: Ի վեցերորդ շաբաթու մեծի Պահոցն եւ եղբայրն (Միհրան) առաջի թագաւորին եւ խնդրեաց զի տացէ զԳրիգոր ի ձեռս մողուց, մահու սպանանել զնա: Առ այն օր լուեաց թագաւորն: Ի միւսում աուր աւագքն ստիպէին ի նոյն զարքայն. եւ մողքն յողոք անկեալ աղաչէին զՄիհրան. ասեն. Եթէ կենդանի կայցէ Գրիգոր, ապա վճարեալ է վասն մողութեան: Յայնժամ հրաման ետ թագաւորն ասել զնա ի բանտէ անտի ի դուռն արքունի, պատուէր ի վերայ եղեալ նուիրակին, Մի՞ ոք, ասէ, զեւտացէ եթէ հի՞մ կոչեցեալ իցէ. զի մի քրիստոնէացք զրդեալ զրդոնացին ընդդէմ մողուցն: Եւ իբրեւ եկն նուիրակն առ Գրիգոր, զիտաց նա անդէն, եթէ հասեալ իցէ ժամ նուրա: Յաղթս եկաց. կայթէր ուրախութեամբ եւ պարէր, որպէս թէ ի հարսանիս երթիցէ: Ընդ այն ժամանակս կային առ նմա անդէն ի բանտին ի կալանս, Տէր Շարմայի եպիսկոպոս Լատանայ հանդերձ քահանայիւր եւ բազում հաւատացելովք: Եր եւ ի Դրան արքային Միհրանի սեհ եպիսկոպոս Չարէի, հանդերձ քահանայիւր եւ բազում սարկաւազօք եղեալ ի կապանս: Եկեալ էին սոքա ի նահանգաց անտի եւ գտանէին ի Մահոզէ դ Բեթ Արմայէ», այսինքն ի Տիգրան:

«Եւ իբրեւ կամէր Գրիգոր յուղի անկանել, եկին ժողովեցան սոքա յամենայն կողմանց շուրջ զնովաւ. խօսէին ընդ միմեանս, եթէ զինչ անցք արդեօք իցեն անցանկոյց ընդ նմա: Կէսք ասէին եթէ հաստատեցի միւսանդամ ի պաշտաման անդ իւրում. այլք զգոյստեհ իրաց զուշակ լիէին: Այլ Գրիգոր ասէր զանձնէ, եթէ ի մահ անդր երթիցէ. խօսեցաւ անդէն առ նոսա բանս մի թարութեան, զուարթամիտ ղէմք նորա զամենեւին յապուշ կրթեցին...: Ամենեքին հիացեալ զարմացեալ ստին հրաժեշտ ի նմանէ, որ ողջագուրեալ համբուրէր զամենեւին: Ի միւսում առաւուտու, որ օր Զ. շաբաթու Պահոցն էր, յարեալ

Գրիգոր եւ շրջէր ընդ փողոցս քաղաքին. որք տեսանէինն, ի հիացման համարէին եթէ ի հրեշտակաց պատեալ պաշարեալ իցէ: Եւ իբրեւ եհաս (ի բանակն) ետ Մողպեան կոչել զնա առ իւր. յանդիմանեաց զնա առաջի աւագացն եւ դուռն եղ համոզել զնա, զի ի բաց կացցէ ի քրիստոնէութենէ անտի. այլ ընդ կացցէ ի քրիստոնէութենէ անտի: Մոլորեալ յայր: Յաուր (Աւագ) Երկուշաբաթու յորեւալ խրատեցին զնա ամենայն Աւագք, յուշարարեալ նմա (զքաջատոհմիկ) ծնունդն նորա: Այլ նա քան զհին ազնուականութիւն իւր եւ քան զամենայն ինչ զեր ի վերայ զպատին Աստուծոյ համարէր. այսու բանիւք մեծապէս զկծեցուցանէր զնոսա»¹:

2. Ասոր հետ զուգընթաց պէտք է կարգաւելցիլ ի տողերս. «Մսկ շարասէր մողպետն հանդերձ մեծ հազարապետան շնչեաց շարախօսութիւն եւ բորբոքեաց զթագաւորն իբրեւ զհուր անշիջանելի: Եւ (թագաւորն) սկսաւ կրճտել զատամուռն իբրեւ զօրհասական վերաւոր², եւ յայտ յանդիման ձայնս արձակեաց առ մեծ հրապարակն³ եւ ասէ. Գիտեմ ես զլարութիւն բազմութեան մարդկանս, որ թերահաւատն ի մերոց օրինացս, եւ զկնի կախարդութեան մոլորեալ են անդարձութեամբ: Եւ իմ եղեալ է ի մտի, եթէ ոչ ումեք⁴ թողացուցից ի մեծամեծ հարուածոցն, մինչեւ ակամայ ի բաց կայցեն յայնպիսի վրիպական⁵ օրինաց. եւ եթէ կարի ոք ի մերձաւորաց իցէ⁷, զնոյն անցս եւ ընդ նոսա անցուցից: Յայնժամ ձերն զառնացեալ բանս ի ներք ընդ կէց եւ ասէ ցթագաւորն. Առ ի՞նչ է քո այդ մեծ տրտմութիւնդ. զի եթէ կայսր ոչ ելանէ ուայութեան, ո՞ր մարդ է յերկրի, եթէ կարող է ընդդէմ դառնալ քում հրամանիդ: Տիրաբար հրաման տուր ի ներքս, եւ ամենայն որ ինչ եւ ասես՝ վաղվաղակի կատարի: Եւ անդէն թագաւորն ի ներքս կոչեալ զպարսպետն՝

¹ Hoffmann, Auszüge, 83—84: Կարեւոր համարեցայ ամբողջ հատուածը զբարբար թարգմանութեամբ միւսանդամ ներկայացնել, համեմատութիւնը զիւրացնելու համար:
² Հմմտ. էջ 8. «նա եւ արջք օրհասականք ընդ վախճանել շնչոյն հօրազայնս կուրին»:
³ Տպ. «ձայնարկեաց առ մեծ հրապարակին»:
⁴ Այսպէս Չեոպիլը:
⁵ «Ումեք» շուրի Չեոպիլը:
⁶ Չ. վրիպակ:
⁷ Տպ. «եթէ ոք կարի», ստանց «եւ»:
⁸ Թագաւորն նկատի ունի Գրիգոր, որ «ի կարի մերձաւորաց» էր, իբրեւ Միհրան տոհմէ:
⁹ Խոսրով կը զգուշանար զրդուք քրիստոնէաները, վախճանով թէ կարող են ապստամբել եւ կայսեր կողմ անցնիլ: Երբ կը բաշարէր զինքը, յիշեցնելով 540ի եւ 541ի յաղթական արշաւանքները կայսեր ղէմ:

հրամայէր զրեւ հրովարտակ. եւ ոչ եւս ըստ սովորութեանն, այլ բանս զայրազինս իբր առատելիս եւ անպիտանս, չյիշելով ամենեւին զմեծամեծ վաստակս տիրասէր մարդկանն. այլ միայն կոչելոյ հրաման տուեալ յականէ յանուանէ զարս՝ զոր ինքն ձանաչէր. որոց անուանքն են այս...»: Կը յաջորդեն 10 նախարարներու անուններ, փոխառութեամբ Ղազարէն (47, 33—39): Զայս նախարարքս յականէ յանուանէ կոչեցին ի դուռն արքունի. եւ կէսքն առ նմա խկ էին անդէն ի կարաւանին. եւ այլքն <Միհրան> ի կողմանց հիւսիսոյ <որ> ի Հոնաց պահակին թողեալ էր. զոմանս ի նախարարացն անդէն յաշխարհին Հայոց» (32—33):

Կը տեսնուի այս հատուածէն, թէ թագաւորը այլ եւ այլ նկատուիներով չ'ուզեր խիստ ընթացք բռնել հանդէպ քրիստոնէից (այս ինքն կապելոյն Գրիգորի): Մողպետը «հանդերձ մեծ հազարապետաւ» կը զրգոճ զինքը. ի մէջ այլոց կը ըսուի. «Եթէ Կայսր շեւանէ ըստ քո հրաման»: Թագաւորին երկիւղը կայսեր անունէն էր. կը վախնար քրիստոնէից ապստամբութենէն, ժամանակ մը, երբ կը քաշէր Կայսեր ղէմ: «Տիրաբար հրաման տուր ի ներքս», այսինքն զպարսպետին: Սկզբնապէս մէջ անշուշտ «բորբոքեաց զթագաւորն» հատուածը այս տեղ կը գտնուէր: Թագաւորը իւր զայրոյթին մէջ կ'ըսէր. «Եւ եթէ կարի ոք ի մերձաւորաց իցէ, նոյն անցս եւ ընդ նոսա անցուցից»: Այս տեղ միտ պէտք է զնել որ խմբացիք» Եզակի ձեւերը յոգնակիի վերածելու մոլորութեամբ Սկզբնապէս «ընդ նա» վերածած է «ընդ նոսա»: Անշուշտ հայ նախարարներու մէջ չկար մէկը, որ թագաւորին «կարի մերձաւորներէն» ըլլար. բայց Գրիգոր, որ Միհրան տոհմէ էր, կը համարուէր «ի կարի մերձաւորաց» արքային: Հրաման կու տայ թագաւորը իւր Գարսպետին զրեւ «ոչ եւս ըստ սովորութեան», այս ինքն բանս մեղմապէս որպէս առ սիրելիս, որովհետեւ մինչեւ այժմ միշտ մեղմ վարուած էր Խոսրով Գրիգորի հետ, «այլ բանս զայրազինս իբր առատելիս եւ անպիտանս, չյիշելով ամենեւին զմեծամեծ վաստակս տիրասէր մարդկանն» այս ինքն «առն»: Գրիգոր վաստակաւոր եղած էր սէրութեան իւր ծառայութիւններով: Հրովարտակը «կոչելոյ հրաման տայ», այս ինքն Գրիգոր Չկարտայի բանտէն ի դուռն արքունի կը կանչուէր զատուելու: «Ձերն զառնացեալ» հոս առանց տարակուսի Միհրանն է, որ այն-

պէս վատ դեր խաղաց Գրիգորի դատին մէջ: Կ'ըսուի թէ նախարարներէն ոմանք «առ նմա իսկ էին անդէն ի կարաւանին»: Հոս հետաքրքրականն այն է, որ խմբագրերը կը մատնանէ թէ թաղաւորը ոչ թէ ի Տիգրոն, այլ արշաւանքի վրայ էր: Վկայագրերը կը յիշէր «աւագներ», որոնք ի կարաւանին էին եւ մատնակցած էին դատին: Սկզբնադրէն բառական փոխառութիւն է «<Միհրան եկն> ի կողմանց հիւսիսոյ, <որ> ի Հոնաց պահակին թողեալ էր»: Վկայագրերը կը գրէր թէ Միհրան եկաւ «յեգերացեաց (Heghar) աշխարհէն, ուր թողեալ էր ի թագաւորէն ի պահպանութիւն» կողմանցն: Եգերացեաց աշխարհը անշուշտ համազօր է հոս «Վրաց աշխարհին», որուն մարդպանը կը կոչուէր նաեւ «Հոնաց» կամ ձորայ պահակին մարդպան: Վկայագրերը երբ կը պատմէր Գրիգորի դործունէութեան մասին, կը գրէր թէ անիկա կարգուած էր հրամանատար «Հիւսիսոյ կողմանց» եւ պատուիրուած էր իրեն «յաշխարհին Վրաց եւ Աղուանից պահպանութիւն ընել»:

Եւ իրօք ալ թագաւորը նախորդ տարին (541ին) արշաւած էր սյդ կողմերը, ինչպէս բացայայտ կ'ըսուի Մար Աբայի Վարքին մէջ. «Իւր իշխանութեան ժԲ. տարւոյն ելաւ (Սոսրով) իւր թագաւորական ոտանէն եւ խաղաց գնաց դէպի Հայոց եւ Վրաց կողմերը, կուր մղելու Սագարներու դէմ⁹»: Բանակին մէջ էր Միհրան: Երբ պատերազմը յաղթութեամբ պսակուեցաւ, Սոսրով թողլով հոն զՄիհրան իրրեւ պահպան Հոնաց պահակին՝ վերադարձաւ Տիգրոն: Միհրան կու գար ի «կողմանց հիւսիսոյ» խառնուելու արքայական կարաւանին մասնակցելու համար 543ի արշաւանքին: Սմբագիրը «թողեալ էր» զատելով նախորդ նախադասութենէն կցած է «զոմանս ի նախարարացն անդէն յաշխարհին Հայոց» անիմաստ նախադասութեան, զոր ի բմած յօրինած է:

3. Եղիշէ կը շարունակէ պատմել. «Արդ թէպէտ եւ ոչ համազունդ ի միով վայրի դիպեցան ամենեքեան, սակայն յառաջագոյն դիտացեալ զխորհուրդան չարարարոյ բնանորին՝ եւ գհեռաւորսն եւ զմերձաւորսն ի միով վայրի առ միմեանս համարէին¹⁰: Եւ ի ձեռն

⁹ Braun, Akten persischer Märtyrer, էջ 197: Այս տեղ «Հայոց» պէտք է իմանալ Աղուանից, Arrânâjê սխալմամբ կարդացուած է Armânâjê: ¹⁰ Սոսր «ի գրան արքունի» (Տիգրոն) եւ Ձկարտոյի մէջ բանաստեղծութեան կախարհներու եւ հաւատացեալներու մասին է, որոնք թէ հեռաւորներն եւ

արքոյն Յովսեփայ եպիսկոպոսի¹¹ նովին ուրտուր հաստատեալ՝ խաղային գնային (խաղայր գնայր) յիւրաքանչիւր տեղեաց ի դուռն արքունի: Եւ յոյժ փութային (-այր) վասն եղբարց եւ որդւոց եւ սիրելի դայեկանունդ բնակացն, որ չարաչար կային ի մեծի նեղութեան¹²: Վասն որոյ եւ նոքա (նա) զանձինս (զանձն) ի մահ մատնեցին (-եաց), ոչինչ զանդիտելով իրրեւ զանարի¹³ վատասիրտս, այլ յոյժ քաջութեամբ պնդեցին (-էր) զանձինս (-անձն), զի թերեւս կարացին (-է) փրկել զնոսա ի մեծամեծ հարուածոցն»:

«Եւ իրրեւ հասին (հաս) ի դուռն արքունի. եւ ի մեծի շարաթու դատիկն յանդիման լինէին (-էր) թագաւորին: Բայց թէպէտ տեսանէին (-էր) զեղբարս իւրեանց (զանձն իւր) ի մեծամեծ վշտի տառապանաց, որ վասն անուանն Քրիստոսի ճգնեալը (ճգնեալ) էին (էր) պնդապէս, ոչինչ արտում եւ տխուր գերեսս ցուցանէին (-էր) հրապարակին: Եւ որչափ նոքա (նա) զուարթաղին երեւէին (-էր) ամենեցուն, առաւել զարմանային¹⁴ շարասէրքն» (33):

Փակագծի մէջ առինք Սկզբնադրին ենթադրեալ ընթերցումները. եւ քառակուսի դժբուք մէջ խմբագրին յաւելուածները: Մանր խնդրոց մասին լռելով՝ ուշադրութիւն կը հրաւիրեմ ժամանակագրական կէտի մը վրայ. կ'ըսուի թէ նախարարը «ի դուռն արքունի» հասնելով «ի մեծի շարաթու դատիկն յանդիման լինէին մեծի թագաւորի»: Ապար, որ այնպէս մանրամասն կը պատմէ նախարարաց չուր մասին, ո եւ է ակնարկութիւն չ'ընել, թէ ո'ր օրը ներկայացան անոնք թագաւորին: Նոյնպէս Եղիշէ կարեւոր չ'ըր տեսած դէպքին տարին կամ ամիսը նշանակելու, ուսկի'ց դրդուած յանկարծ ժամանակագրա-

թէ մերձաւորները, զուշակելով Գրիգորի կանչուելու նպատակը, եկած էին ի մի: «Նովին ուրտուր հաստատեալ» կ'ակնարկէ Գրիգորի վերջին յարգարական խօսքերը:

¹¹ «Ի ձեռն Յ. եպիսկոպոսի» խմբագրին յաւելուածն է. գրուած է, որպէս զի խօսքը հայ նախարարներու մասին հասկցուի:

¹² Եթէ խմբագրէն չեն տողերս, ակնարկին թերեւս բանաստեղծական կախարհները եւ անոնց ընկերները. կը յուսուի Գրիգոր իւր մահուամբ կակղել թագաւորին խառնարտութիւնը:

¹³ Սմբագրին յատուկ է անարի բառս «վատ» իմաստով. հմտ. նաեւ «զանարիս ի քաջ արանց» (15), «իրրեւ անարի դուր վատասիրտք» (76), «զգրտաթափունն զանարի արանց» (92). «Իսկ անարիս այս» (Մարկիանոս, 56). անձանթի գասականներուն, նաեւ արծաթի գարու չըջանին. հինքը կ'իմանային անարիով «յաղթ», «վիթխարի»:

¹⁴ Պէտք է կարգալ թերեւս զարմանային, ինչպէս ունի վկայարանութիւնը:

կան ճշդութեամբ կը խօսի: Թէպէտ առեղծուած կը թուի ամբողջը, բայց ժամանակագրական այդ ցուցմունքը կատարելապէս կը համաձայնի Գրիգորի վկայարանութեան ժամանակագրութեան: Միհրան թագաւորէն Գրիգորի մահուան դատակնիքը խնդրեց Մեծ Պահոց 2. շարթուն: Գրիգոր բերուեցաւ բանակ եւ ներկայացաւ թագաւորին Աւագ Երկուշարթի. նահատակուեցաւ զխառնամբ Աւագ Ուրբաթ օրը: Եղիշէի «ի մեծի շարաթու դատիկն» ասութիւնը ճշդիւ կը համապատասխանէ մեծ Պահոց Աւագ օրերուն: Այսու կ'ընծայէ Եղիշէ մեր ձեռքը անվիճելի ապացոյցը, թէ Սկզբնադրին մէջ այստեղ խօսքը Գրիգորի մասին էր, ուստի եւ ինչպէս նախորդ նաեւ այս հատուածները ուղղակի այդ վկայարանութենէն քաղուած անուած են:

4. Այս տեղ պէտք է նկատի առնել նաեւ հայ եպիսկոպոսներու գրած Նամակին վերջին տողերը, էջ 31, 5-35, որոնց սկիզբն է. «Յայսմ հաւատոց զմեզ ոչ ոք կարէ խախտել...»: Գրութեան կենդանի, կրակոտ ոճը Սկզբնադրին է:

Կ'երեւայ թէ Հարցաքննութեան մը մասնակցութեան: Կ'ըսուի ունեցած է թագաւորին ներկայութեան: Կ'ըսուի. «Ամենայն ինչք մեր առաջի քո կան. ըստ կամաց քոց արա զինչ եւ կամիս... Եթէ սովին հաւատովք թողուս, ոչ յերկրի ա'յլ տէր փոխառակեմք ընդ քեզ» (31): Սմբագիրը կցած է զայս Հայոց՝ Միհրանի ուղղած Պատասխանոյն. ի'նչ յարմարութեամբ կրնային ըսել եպիսկոպոսները մեծ հպարտապետին. «ոչ յերկրի այլ տէր փոխառակեմք ընդ քեզ»:

Հարցաքննութեան ատենին առջեւ կը գրուին եպիսկոպոսները. «Ապա եթէ յետ այսր մեծի վկայութեան այլ ինչ հարցանես, աւստիկ կամք... այլ դու յայսր ամենայնի <վերայ> այլ զմեզ մի հարցանես»:

Թէ ի'նչ պարագայի մէջ արտասանած են «եպիսկոպոսները» խօսքերս, կամ խմբագրերը ո'ր տեղէն փոխ առած է զանոնք, չեմ կրնար ըսել ճշդիւ: Թերեւս ըլլան ասորի եպիսկոպոսներու ի Տիգրոն թագաւորի ներկայութեան տեղի ունեցած հարցաքննութեան մը մասերը. եւ կամ, որ ինձ աւելի հաւանական կը թուի, Գրիգոր Ռաթիկի վերջին վճռական պատասխանն է թագաւորի ատենին առջեւ. վկայարանութեան հայերէն խմբագրութիւնը կը գրէր. «Իսկ սուրբն Գրիգորիս առաւել հաւարձակեալ... բարձրաբար աղաղակելով

խոստովանէր յանդիման ամենայն պարսկական մողակոյտ հրապարակին» (§ 36 Ժ.): Այս դէպքին յոգնակի դէմքերը պէտք է եզակի վերածել: Այս ենթադրութեան մէջ կը հաստատէ զիս մասնաւորապէս հետեւեալ տեղիքը. «Ամենայն ինչք եւ ստացուածք մեր (իմ) ի ձեռս քո... ըստ կամաց քոց արա զինչ եւ կամիս»: Գրիգորի նահատակութենէն ետքը անոր բոլոր ինչքերն եւ ստացուածները յարքունիս գրաւուեցան (§ 36, Ժա):

5. Եպիսկոպոսներու եւ «ուխտի եկեղեցւոյ» նկատմամբ, որոնք եկած էին Տիգրոն՝ բողոքելու արքայից արքային, գաւառներու մէջ տեղի ունեցած հարձակումներու մասին, խօսեցանք վերագոյն (§ 36, Գ) մանրամասնօրէն: Անոնց միւսանգամ կ'անդրադառնայ Եղիշէ (էջ 33, 31-37, 34): Պիտի չուղենք այս էջերը, ուր Եղիշէ իւր ոգիէն բաժին մը դրած է, ամբողջութեամբ ներկայացնել հոս. բայց կարեւոր է քաղուածարար յառաջ բերել մանր հատուածներ, ընդհնարել տալու համար խմբագրի տողերէն Սկզբնադրի իսկական պատկերը:

Գրիգորի վկայագրերը կը գրէր. «Եկին հասին ի գաւառաց գաւառաց Պարսկաստանի եպիսկոպոսք եւ հաւատացեալք առ ի խնդրել եւ աղաչել զարքայ, զի պաշտպանեցէ նոցա առաջի այնոցիկ, որք քանդենն եւ կործանեն զեկեղեցիսն եւ զվանորայս. այլ ի դուր եւ ընդ վայր. նմին հակառակ արկան նոքա հանդերձ թողովրդովք ի բանս»: Կը յիշէ վկայագրերը ուրիշ խումբ մըն ալ եպիսկոպոսներու, քահանաներու եւ սարկաւազներու, որոնք նոյն խնդրով եկած էին եւ կը գտնուէին Տիգրոն, արգելափակուած:

Եղիշէի հատուածը՝ «Եւ զի օրէնք էին յառաջ ժամանակաւ...» (33, 31-34, 2), հաւանորէն այս եպիսկոպոսներու կը հայի. Պարսից թագաւորները՝ սկսեալ Պերոզի օրերէն՝ մեծ յարգանք կը տածէին զէպի Նեստորական եպիսկոպոսները: Մարարայի վարքէն ծանօթ է, թէ թագաւորը նոյն իսկ ճանապարհի վրայ, երբ պատահէր կաթողիկոսին, «այր ընդ յառաջ յղէր եւ հարցանէր զողջոյն եւ զխաղաղութիւն»¹⁵ աշխարհին եւ անձին: Անշուշտ եթէ անոնք պաշտօնապէս ի Գուռն երթային, աւելի մեծ պիտի ըլլար յարգանքի հաւաստիքը: Այս անգամ «ոչ մի ինչ յայցանէ ամենեւին ինչ ոչ մի ինչ», որովհետեւ զիտէր թագաւորը,

¹⁵ Braun, Ausgewählte Akten persischer Märtyrer, էջ էջ 203:

Թէ մոլեգնած մոգերը հաճութեամբ սլիտի շտանէին (հմտ. Braun, անդ) : Ընդհակառակը սաստիկութեամբ խօսեցաւ անոնց հետ : Թագաւորը կը սպառնայ . « Եթէ վաղիւ ընդ առաւօտն , ընդ երեւումն սքանչելւոյն՝ ընդ իմ [զիւրաքանչիւր] ծունր նմա ոչ կրկնես ջիք , խոստովանելով զնա սատուած , ոչ ինչ թողացուցիք ձեզ՝ զամենայն նեղութիւնս չարարանաց ի վերայ անելով , մինչեւ ահամայ կատարես ջիք զկամս հրամանաց իմոց » : « Իսկ հաւատացեալքն . . . համեստ բանիւք յառաջ մատուցեալ տային պատասխանի թագաւորին . . . յիշեցուցանեմք քեզ զժամանակն Շապուհոյ արքայից արքայի . . . եւ ետ նմա Աստուած զերկիրն Հայոց ի ժառանգութիւն՝ . . . հարմի մեր եւ հաւքն հարցն մերոց կացին նմա ի ծառայութեան վաստակս . . . եւ բազում անգամ ի նմանէ մեծապարգեւք լինէին : Եւ յայնց ժամանակաց մինչեւ ի քո հայրենի աթոռք եւ մեք զնոյն ծառայութիւն ծառայեցաք . բայց թերեւս քեզ լաւագոյն քան զառաջնոցն : . . . (զեկեղեցին) , որ ազատ էր ի Քրիստոս ըստ կարգի նախնեացն մերոց ի սկզբանէ , եւ զուրեք հարկաւ եզիր . եւ մեք առ սէր քոյոյ տէրութեանդ ոչ ինչ ընդդիմացաք քեզ : Արդ վասն է՞ որ յուզեալ իցէ ցատուսնս այս ի վերայ մեր . առա զու մեզ զպատճառս վնասուն . եթէ օրէնքն մեր պատճառք իցեն անվաստակ լինելոյ առաջի քոյ : Իսկ չարագեւն լի ամենայն նենգութեամբ՝ զերեսս ի մի կոյս զարձուցեալ եւ ասէ . Վնաս համարիմ ընդունել ի զանձ արքունի զհարկս աշխարհին ձերոյ . . . այլ զուրեք եթէ կամիք կեալ եւ կեցուցանել զանձինս ձեր եւ մեծարանօք անդրէն յուզարկել , զոր ասացի՝ վաղվաղակի կատարեցէք : Յայնժամ երանելի նախարարքն (Եպիսկոպոս) առ հասարակ զձայնս իւրեանց բարձին եւ ասեն յանդիման ամենեցուն . Մի դու , արքայ , եւ մի գայդ այլ առ մեզ ասեր . քանզի ոչ է եկեղեցի շինուած մարդոյ . . . եկեղեցիք ոչ են պարգեւք թագաւորաց . . . Պատրաստեմք ամենեքեան առ ամենայն մեքենայս հարուածոցն տանջանաց , զոր սպառնացար , ոչ միայն ի չարչարել , այլ եւ ի մեռանել . . . Յայնժամ զառնացեալ քան զկեղի թագաւորն . . . երեքկէնք եւ չորեքկէնք զանստու երգումն յարեղակն եւ ասէր այսպէս . . . ոչ որում ցանկացեալք էք՝ վաղվաղակի տամ գտանել ձեզ , այլ զամենեկեան զձեզ եւ որ ի զնդիս են՝ չարաչար կապանօք ի Սահաստան տամ անցուցանել . . . եւ ի ձեր աշխարհն առաքեցիք զօրս

անթիւս . . . զեկեղեցիս եւ զոր անուանէքդ (տպ . անուանէքն) վկայարանս՝ քակեցից , քանդեցից եւ յապականութիւն զարձուցից . . . Եւ վաղվաղակի հրամայէր զպատուական նախարարսն (զեպիսկոպոսունս) հանել մեծաւ անարգանօք յերեսաց իւրոց . եւ զգուշութեամբ հրաման տուեալ զհաճապետին՝ առանց կապանաց յիւրաքանչիւր վանս պահել . . . Իսկ հաւատացեալքն . . . տակաւին ինդրէին հնարս իրացն , թէ ո՛րպէս զանձինս եւ զսիրելիս հանցեն ի մեծ նեղութիւնէն : Եւ բազում անգամ ջանալով եւ մեծամեծացն , որ օրհնականք էին նոցա ի զբանն արքունի՝ խոստմունս մեծամեծս առաջի զնէին նոցա առ ի յոյս կարասոյ . եւ ոչ սակաւ զանձս առժամայն ծախէին նոցա¹⁶ : . . . Մի ոմն ի ներքին խորհրդակցացն արքայի < որ > ի ծածուկ ունէր զանքակ սէրն ի Քրիստոս , քանզի մկրտեալ իսկ էր յաւազանն կենդանի , [եւ] մեծապէս հոգ տանէր հնարից կենացն վշտացելոցն : Եւ իրբեւ ստուգեաց ճշգրտիւ , եթէ զոր բազում սպառնացաւ թագաւորն՝ զամենայն չարին կամի անցուցանել ընդ աշխարհն Հայոց (նոցա) , թէպէտ եւ ոչ ամենեցուն՝ այլ սակաւուց ի նոցանէ ուսոյց զխրատ հնարից . զի առ անգամ մի ի նեղութեանն անտի զանձինս ապրեցուցեցն » : Այդ խորհրդատուին « հնարից խրատն » է առժամապէս կեղծեօք երկրպագութիւն մատուցանել արեգական եւ յետոյ վերադառնալով հայրենիք կրկին քրիստոնէաբար ապրել : Կ'ըսուի թէ նախարարք (Եպիսկոպոս) յանձնառած ըլլան այս խրատն հնարից . իսկ թագաւորը ուրախացած « անբաւ առատութեամբ ազարակս եւ աւանս միւսմ միւսմ նոցա յարքունուստ շնորհէր » եւ բարեւա մինչեւ անոնց աշխարհը կ'առաջնորդէր (38—39) :

¹⁶ Կաշտակերութիւնը ընդունուած էր Սասանեանց քով : Կը զրէ Մարէ (44) , թէ երբ ապստամբեցաւ Անուշապատ իւր հօրը Խոսրովի դէմ , իրբեւ ապստամբութեան մասնակիցներ ամբաստանուեցան նաեւ քրիստոնէոցք : Ասոր վրայ Մարաբա թագաւորին հաւանութեամբ գրեց Գունդէ Շապուհի քրիստոնէաներուն , որպէս զի ետ կենան ամէն մասնակցութեան : Բայց Խոսրով հակառակ իւր խոստման անպատիժ թողլու բոլոր քրիստոնէաները , ապստամբութիւնը զպուռելն կտոր պահանջեց Մարաբայէն , որ իւր բարեկամներէն ոսկի հաւաքէ : այլազո սպառնաց թէ քրիստոնէաները չարչարել եւ թէ անոնց եկեղեցիները կտրածնել : Մարաբա ստիպուեցաւ զոհանել թագաւորին զբամասիրութիւնը : Կը զրէ նաեւ Ղ . Փարպեցի . « Քիւսանս վրաց Անուշապատի աղաչէր զաւագս զբանն արքունի , բազում եւ անհամար կարասի ծախեալ իւրաքանչիւր ումեք , եւ մանաւանդ առաւել անօրէն կազարապետին Միհրանբանին » , որպէս զի հաճին չարժել զՅագեղերտ , « զի շնորհեաց նմա զօրգիս երանելոյ նահատակին Հմայեկայ » (107) :

Թէ արքայի « ներքին խորհրդակցաց » մէջ կային նաեւ ի ծածուկ քրիստոնէաներ , ծանօթ է : Բայց շատ կասկածելի կը թուի , թէ այդ խորհրդատուն Եպիսկոպոսներու ուրաքանչեան զազատարը ներշնչած ըլլայ : Եղբէի 37 , 26—39 , 6 տողերը չունին լեզուի այն ոյժը եւ կանոնաւորութիւնը , որոնք Սկզբնազրին յատուկ են . կը յաճախեն քերականական անկանոնութիւնները եւ կը կաղայ լեզուն . խմբագիրն է որ կը խօսի հոն :

Ընթերցողը ուշադիր եղաւ անշուշտ , թէ ինչպէս ամբողջին մէջ կայ ներքին կապակցութիւն . բողոքարկունները կը ծանրանան միշտ եկեղեցիներու վրայ , կը ջանան հնարք գտնել « զի զանձինս եւ զսիրելիս հանցեն ի մեծ նեղութեանէն » : Ուստի կան սիրելիք , որոնք նեղութեան մէջ են : Հայ նախարարք էրը ի Դուռն կը մեկնէին , իրենց սիրելիները կատարեալ խաղաղութեան մէջ էին . պէտք չունէին անոնց մասին մտահոգուելու : Բայց Եպիսկոպոսներն եւ անոնց կցորդները , եկած էին թագաւորին ոտքը ինդրելու անոր պաշտպանութիւնը մոգերէն հալածուող եւ հարստահարուող ժողովրդեան համար :

6. Ուշադրաւ հատուած մ'ալ ունինք էջ 39 , 7—39 : Այս տեղ քօղարկեալ պատմուած է Խոսրով Ա . ի առաջին արշաւանքը դէպի Հոռովմէական երկիր , որ 540ին , զարնան տեղի ունեցաւ : Նոյն տարին հրատարակուեցաւ նաեւ քրիստոնէութեան դէմ հալածանքը : Խմբագրիս փոխ առնելով հատուածս Սկզբնազրին գրքը փոխ առնելով հատուածս Սկզբնազրին թեմա պատմելու ուրացեալ նախարարներու թեմա պատմելու ուրացեալ նախարարներու վերադարձը հայրենիք : Խմբագրին ձեռք տակ կը տեսնուի նաեւ Ղ . Փարպեցու յ . Դրուաղը : Ամբողջութեամբ կ'օրինակեմ այս հատուածը . « Բախալազի մէջ նշանակելով Սկզբնազրին եւ թագաւորն ընթերցուածները :

« Եւ գայս արարեալ՝ բազում այրուծի գումարէր ընդ նոսա (իւր) եւ ի մոգացն ոչ սակաւս , աւելի քան զեթքն հարիւր վարդապետս յէջ (անոնց) ընդ նոսա (իւր) եւ զմեծ ոմն իշխան մոգպետ¹⁷ կացուցանէր ի վերայ նոցա : Խոնարհէր եւ աղաչէր պատուիրելով , թէ մինչ ես ի պատերազմէս զարձեալ գայցեմ խաղաղութեամբ , ձեր արարեալ եւ կատարեալ իցէք¹⁸ զամենայն ըստ կամաց իմոց : Եւ այսպէս շքով եւ պատուով առաջնորդ

դէր¹⁹ նոցա գերկարութիւն քանապարհին անդրէն յերկիրն Հայոց (Յունաց) : Եւ ինքն աւելիս խոնարհիս առաքէր յատուշանս բազումս , գրէր եւ ցուցանէր մոգաց եւ մոգպետաց եւ ամենայն մեծամեծաց կողմանց կողմանց , աշխարհաց < աշխարհաց > , որպէս դիցն օգնականութեամբ գգործ քաջութեան իմոյ յառաջ մատուցեալ :

Իսկ խոնարհականցն այնուհետեւ յարուցեալ յիւրաքանչիւր խաւարային դարանաց՝ իզմ լինէին վաղվաղակի գերաման կատարել . ձայն արարեալ յաշխարհս հեռաւորս՝ վիանգամայն խաղալ գնալ յերկիրն Արեւմտից : Եւ մինչ չեւ հասեալ էին յերկիրն Հայոց (Յունաց) փայտ ընկեմունիս եւ վիճակս արկանէին , թէ ո՛ր լեզու որո՛ւմ դասու հասցէ յաշխարհս իմոյ : Զի առ հասարակ հրամանատեալ էր յարժունուստ , որպէս աշխարհին Հայոց , նոյնպէս եւ վրաց եւ Աղուանից եւ Լիւնաց , Աղձնեաց եւ Կորդուաց եւ Ծաւղէից եւ Դասան , եւ որ այլ եւս ուրեք ուրեք ի ծածուկ իշխանութեանն Պարսից ունէին գերիտունութիւն :

Եւ յանգագայ յարձակմամբ յաւարի առնուլ փութային զգանձս սուրբ եկեղեցեացն , եւ իրբեւ զգեւս այնուհետեւ միմեանց պատահէին : Եւ լինէր գունդ զօրաց բազմաց . եւ չարասէրն սատանայ իրբեւ զօրավար ի մէջ նոցա երեւէր . եւ անդադար յորդորելով զամենստան մեպեալ փութացուցանէր : Կէտ եղեալ զժամանակն՝ զամիսն վեցերորդ , տագնապէին եւ ստիպէին արժունի հրամանաւ » :

Խմբագրիւր , որ հոս հայ նախարարներու վերադարձի նկարագրութիւնը կը պատմէ պատկերալից , եւ անոնց չուն կ'ընկերացնէ արքունի բանակին , միտ չէ դրած որ թագաւորը Արեւելքէն կը մեկնի « խաղալ գնալ յերկիրն Արեւմտից » , այս ինքն դէպի Նփրատական երկիրները , կէտ նպատակի ընտրած Անտիոքը . ուստի հայ նախարարներն եւ Հայաստանի համար նշանակուած մոգերու վաշտը , որոնք արեւելքէն դէպի հիւսիս ուղղութիւնը պէտք էին բռնել , չէին կրնար Արեւմուտք ընթացող չուին ընկերանալով Հայաստան հասնել :

Վերջին տողերու մէջ խօսքը կը շրջի Խոսրովի 540ի արշաւանքի պատրաստութեանց շուրջ : Խոսրով զօրակոչ հրատարակած էր պարսկական նահանգներու մէջ միայն եւ հա-

¹⁷ Դատարմիզդ ?
¹⁸ « Զեր արարեալ . . . իցէք » !

¹⁹ Վերադարձն ըստ « գումարէր . . . յէջ » :

լարման ժամանակակից նշանակած էր, ինչպէս Եղիշէ կը գրէ, վեցերորդ ամիսն, այն է Շահրիվար = Արաց, որ կը համարատարտանէր 539ին Յուլեան տոմարի Դեկտ. 10—Յունվ. 9ին: Արդեամբք ալ արշաւանքը սկսաւ ըստ Գրիգորի վկայարանութեան 540ին դարնան, որ արեւելեան երկիրներու մէջ Յուլեաններին կը բանար իւր դռները:

Ասիէ ինքնին հասկանալի է, թէ մատուցուած դոճերը ոչ թէ ի շնորհակալութիւն Հայ նախարարներու դարձին էին, այլ ձեռնարկուած արշաւանքին ի նպատակից օգնականութիւնը խնդրելու համար:

Միտմամանակ ծրագրուած էր, որ արշաւանքի ընթացքին ոչ միայն ճանապարհի վրայ հանդիպած քրիստոնէական եկեղեցիները պիտի քանդուէին եւ գանձերը յարքուներս պիտի գրաւուէին, այլ եւ պիտի հալածուէին Պարսկաստանի քրիստոնէաները, անոնց եկեղեցիները պիտի կործանուէին, ստացուած քնները գրաւուէին եւ դենակորոյսները ի դատ պիտի հրաւիրուէին: Մոզերու կայթիւնը, զոր կը նկարագրէ Եղիշէ, այս կէտերը նկատի ունէր: Հալածանքը, որ ընդհանրապէս Պարսկաստանի քրիստոնէաներու դէմ յարուցուեցաւ, ակնարկուած է բացորոշ. «Եւ որ այլ եւս ուրեք ուրեք ի ճածուկ յիշխանութեանն Պարսից ունէին զքրիստոնէութիւնն» նախագասուութեան մէջ: Իսկ «որպէս աշխարհին Հայոց նոյնպէս... Գասան» խմբագրէն է. անոնց փոխարէն ունէր Սկզբնազիրը անշուշտ պարսկական դաւաճներու անուններ: Նախագասուութիւնը «Հրաման առեալ էր... զքրիստոնէութիւնն» թերի կ'երեւայ:

44. «ՀՐԱՄԱՆԻՔ ՊԱՏՈՒԻՐԱՆԱՅ»

Ի վերջոյ նկատենք այն «հրաման պատուիրանաց», որ կ'ընձեռնուի «մոզաց եւ մոզպետաց», իրբեւ հրահանգներ, որոնց համեմատ պիտի տարածէին անոնք իրենց առաքելական գործունէութիւնը Հայաստանի մէջ:

Այս «հրամանն պատուիրանաց» կը գրուուի Բ. Յեղանակին վերջը ինքնակաց: Տարօրինակ է ոչ միայն բովանդակութիւնը, այլ եւ յորինուածութիւնն եւ լեզուն: Կը սկսի առանց նախարանի այսպէս. «Մինչեւ ի նաւասարդէ < Ի > նաւասարդ, ասէ, յամենայն տեղիս՝ ուր իցեն ընդ իշխանութեամբ թագաւորին մեծի, բարձրին կարգ < ք > եկեղեցւոյ, փակեցին եւ կնքեցին գրուած սուրբ տաճարացն...»: Կ'աւարտի. «Չայս ամենայն,

< ք > որ ասացաք, առ ժամանակ մի մինչեւ ի գլուխ տարւոյ կատարեսցեն ամենեքեան. եւ զայլն ամենայն առ յապա պատրաստեսցեն: — Իսկ զայս ամենայն հրաման < ս > պատուիրանաց առեալ մոզաց եւ մոզպետաց՝ դուր եւ զղիշէր փութային հասանել յաշխարհն Հայոց...»:

1. Փորձենք նախ լուծել կրկին հատուածներու քերականական կազմութիւնը: ա. «Մինչեւ». չունի նախադրութիւնս իւր ինդիքը. պէտք էր ըսել. «մինչեւ ի նաւասարդն»: բ. «Ի նաւասարդէ նաւասարդ». ուղղադոյնս. «Նաւասարդէ ի նաւասարդ»: գ. «ասէ». չունի բայս իւր տէրը. ո՞վ է ըսողը: դ. «ուր», հաւանօրէն պէտք է կարգաւ՝ «որ» կամ «որք»: ե. «իցեն». իմացիք՝ «են»: զ. «թագաւորին», ըստ տեղւոյն, ուր պարսիկն է խօսողը, պէտք էր ըլլալ «թագաւարիս»: է. «հրամանն պատուիրանաց», ուղղադոյնս՝ «հրամանս պատուիրանաց»: ը. «զայլն ամենայն առ յապա պատրաստեսցեն». որովհետ պիտի պատրաստեն. միտքն է. «այլն ամենայն առ յապա պատրաստեսցին»:

2. «Հրամանք պատուիրանաց» յառաջ կը բերուին առանց ըսելու թէ ով է հրամանատուն կամ ո՞ր ճոխութենէ կ'ելլէ հրամանը: Թագաւորը չի կրնար ըլլալ, որովհետեւ կ'ըսուի «ընդ իշխանութեամբ թագաւորի < ս > մեծի»:

3. Պատուէրներու մէջ տարօրինակ կը հնչէ «Նաւասարդէ ի նաւասարդ» ասութիւնը: Վերագոյն ըսուած էր, թէ մոզերը վեցերորդ ամսոյն մէջ ճանապարհ ելած էին Պարսկաստանէն. ուստի եւ հոս պէտք էր փոխանակ Նաւասարդի՝ ըսուիլ «յարացէ ի նաւասարդ». այս ըմբռնմամբ միայն իմաստ կ'առնէ վերջարանին խօսքը. «առ ժամանակ մի մինչեւ ի գլուխ տարւոյ (ի նաւասարդ) կատարեսցեն ամենեքեան»:

4. Ուշադրաւ է հրամանս. «Կարճեսցին եւ արգելցին օրէնք սուրբ ամուսնութեան, զոր ունէին (ո՞րոնք) ի նախնեաց ըստ կարգի քրիստոնէութեանն. այլ փոխանակ ընդ կնոջ միոյ՝ բազում կանայս արասցեն, զի անեցեալ բազմացի[ն] ազգոյ Հայոց»:

Առ այս կը գրէ Մ. Փորթուղալեան (262, ծն. 3). «Աւետայի մէջ բազմակնութիւն թոյլ տրուած չէ. բայց միայն յորժամ առաջին ամուսնութիւնը անորդի մնայ: Տես Հարլէզի Աւետան, էջ 67»: Եթէ Աւետան չունի բազմակնութեան օրէնքը, չունէր առ հասարակ

դենիմագդեսն. ուստի եւ զրազաշտական օրէնքը Հայաստան տարածելու համար ուղարկուած մոզերուն եւ մոզպետներուն կալուածացի չէր այսպիսի «հրաման» մը տրուած ըլլալ: Կ'երեւայ թէ խմբագիրը ծանօթ էր իւր ժամացած Պարսկաստանի օրէնքներուն եւ այնտեղ քարոզուած բազմակնութեան օրէնքը չփութմամբ վերագրած է նաեւ դենիմագդեսին: Կ'ունենանք հոս նոր կուտան մը, խմբագրի ժամանակը Արաբացւոյ տիրապետութեան օրերուն փնտռելու, այն է 650էն ետքը:

5. «Ասէ», «ասացաք», «կարճեսցին», արգելցին» եւն եղանակները բայերու այնպէս կը ցուցնեն թէ հրամաններս պարսիկ մեծ մոզպետի մը բերնէն կ'ելլեն: Բայց անըմբռնելի է թէ ինչպէս պարսիկ մը թոյլ կրնար տալ իրեն «սուլթ ամուսնութիւն», «սուլթ տաճար», «անսուտ մարգարէից» եւն բռնորով արտայայտուիլ: Քրիստոնէաց խմբագրի մը ճայնը կը լսուի հոն, որ Պարսից հետ ունեցած է չլիւս, ծանօթացած անոնց մոռացութեան մատնուող օրէնքներուն եւ ինչ ինչ գրի աւանդած է հոս: Մեզի ծանօթ խմբագիրն է անիկա:

ՆՁՐԱԿԱՅՈՒԹԻՒՆ (§ 37—44)

1. 2. դարուն (500—570) Հայաստան վայելից կրօնի ազատութիւն, ապրեցաւ խաղաղ, նուիրուած մշակոյթի զարգացման:

2. Եղիշէի Ա. եւ Բ. Յեղանակներու մէջ նկարագրուած «ճածուկ» եւ «յայտնի» հալածանքները Պարսկաստանի եւ ոչ Հայաստանի քրիստոնէից դէմ ուղղուած էին:

3. Միհրնբրեսի նամակը կեղծ է, կարկատուած խմբագրէն:

4. Արտաշատի մէջ ժողով տեղի չէ ունեցած: Ժողովական եպիսկոպոսներու անունները փոխ առնուած են Ղ. Փարպեցիէն: Դատարութիւնը կատարուած է 2.—է. դարու թեմական ցանկերու համաձայն:

5. Հայ եպիսկոպոսներու Պատասխանը Միհրնբրեսի նամակին կեղծիք է, յօրինուած խմբագրէն: Ընդարձակ մաս մը փոխ առնուած է Ղեւոնդեանց 575էն ետքը յօրինուած վկայարանութեանէն: Նամակին վերջաւորութիւնը Գրիգոր Ռաթիկի հարցաքննութեան փոխառութիւն է:

6. Նախարարներու երթն Տիգրոն, ուրացութիւնն եւ վերագարձը խմբագրուած է Ղ. Փարպեցւոյ եւ Գրիգոր Ռաթիկի վկայարանութեան ազդեցութեան տակ:

7. Գրիգոր Ռաթիկի վկայարանութեան բառական փոխառութեամբ ընդարձակ հատուածներ մատնանիչ եղան: Փոխառութիւնը կը մատնեն գլխաւորաբար հետեւեալ տեղիք. ա. նախարարք թագաւորին կը ներկայանան «ի մեծի շարթու զատկին». բ. «ի կողմանց հիւսիսոյ ի Հոնաց պահակին թողեալ էր». գ. թագաւորին բանակը կը շարժի «յարեւելից յարեւմուտս». դ. «կէտ եղեալ զժամանակն զամիրան վեցերորդ»:

8. «Հրամանք պատուիրանաց», այս ինքն մոզերուն եւ մոզպետներուն տրուած հրահանգները խմբագրին կարկատանքն է:

9. խմբագրին անձին եւ ժամանակին համար երեւան եկան հետեւեալ կուտանները.

ա. Արտաշատ «տեղի թագաւորանիստ» կ'ենթադրէ կախում Մ. Սորենացիէն:

բ. Կ'օգտուի 575էն ետքը գրուած Ղեւոնդեանց վկայարանութեանէն:

գ. Երանելին Մոզպետ, որ վկայած է 458ին, կը ներկայացուի «յառաջ ժամանակաւ» վկայած:

դ. Եպիսկոպոսներու ցանկը դատարուած է 2.—է. դարու թեմական նախապատուութեանց համաձայն:

ե. Կ'օգտուի Անանիա Շիրակացւոյ († իրր 670) Յաղագս Երկրի գրուածքէն:

զ. Գիտէ Պարսկաստանի մէջ բազմակնութեան օրէնքը, որ կ'ենթադրէ մահմեդականացած Պարսկաստանը (650էն ետքը):

է. «Յովսէփի եպիսկոպոս Այրարատոյ» արտայայտութեան ձեւը կը մատնէ յանձին խմբագրին մէկը, որ ապրած է հայ շրջանակէն դուրս:

ը. խմբագրին լեզուն տկար է, ունի սայթաքուններ քերականութեան դէմ. կը կիրարկէ բառեր, որոնք նրաբանութիւններ են Ը.—թ. դարերու:

(Շարունակելի):

Հ. Ն. ԱԿԻՆԵԱՆ

